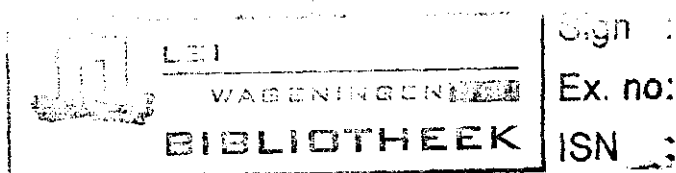

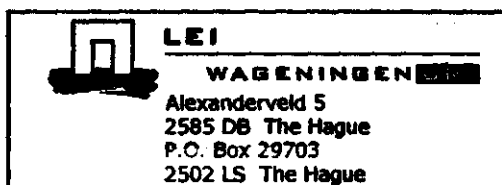
Redactie
Ir. B.M. Kamphuis
Ir. C.M. Volker

Publikatie 2.203

LANDSCHAP EN TOERISME IN DE BOLLENSTREEK ONDER STEDELIJKE DRUK

September 1995

Landbouw-Economisch Instituut (LEI-DLO)
DLO-Staring Centrum (SC-DLO), Wageningen

912465

REFERAAT

LANDSCHAP EN TOERISME IN DE BOLLENSTREEK ONDER STEDELIJKE DRUK

Kamphuis, B.M. en C.M. Volker (red.)

Den Haag, Landbouw-Economisch Instituut (LEI-DLO), 1995

Publikatie 2.203

ISBN 90-5242-304-0

96 p., tab., fig., bijl.

Op basis van ruim dertig interviews wordt beschreven welke kwaliteiten de bewoners van de Bollenstreek toekennen aan het landschap in hun omgeving, welke veranderingen ze constateren en wat hun ideeën zijn ten aanzien van de inpasbaarheid van mogelijke stedelijke ontwikkelingen in het landschap. In het tweede deel van de studie wordt ingegaan op de betekenis van de Bollenstreek met zijn bloeiende bollenvelden, de Keukenhof en het Bloemencorso voor het toerisme in Nederland. Er is een raming gemaakt van de bestedingen van bezoekers aan de Bollenstreek en de daarmee samenhangende werkgelegenheid. Tevens wordt aandacht besteed aan de relatie met het imago van Nederland in het buitenland. Voor dit deel van het onderzoek zijn naast direct belanghebbenden bij de bollenteelt en het bollentoerisme ook vertegenwoordigers van meer algemeen georiënteerde organisaties geïnterviewd. Daarbij is ook ruim aandacht besteed aan mogelijke effecten van verschillende verstedelijkingsscenario's.

De Bollenstreek/Landschap/Bollenvelden/De Keukenhof/Bloemencorso/Toerisme/
Bestedingen/Werkgelegenheid/Imago/Verstedelijking

Omslagfoto: Internationaal Bloembollen Centrum, Hillegom

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Landschap

Landschap en toerisme in de Bollenstreek onder stedelijke
druk / B.M. Kamphuis en C.M. Volker (red.). - Den Haag :
Landbouw-Economisch Instituut (LEI-DLO). - Fig., tab. -
(Publikatie / Landbouw-Economisch Instituut (LEI-DLO) ; 2.203)
ISBN 90-5242-304-0

NUGI 835

Trefw.: verstedelijking ; Bollenstreek / toerisme ;
Bollenstreek.

Overname van de inhoud toegestaan, mits met duidelijke bronvermelding.

INHOUD

Blz.

WOORD VOORAF	5
SAMENVATTING	7
1. INLEIDING	15
1.1 Achtergrond en doelstelling van het onderzoek	15
1.2 Aanpak van het onderzoek	17
1.3 Beschrijving van het gebied	18
1.4 Ruimtelijk beleid	22
2. LANDSCHAP EN VERSTEDELIJKING; EEN BEWONERSONDERZOEK	26
2.1 Inleiding	26
2.2 De interviews	27
2.3 De meningen over de huidige landschapskwaliteit	31
2.4 De meningen over optie 1: autonome verstedelijking	39
2.5 De meningen over optie 2: veel verstedelijking	43
2.6 De meningen over optie 3: totale verstedelijking	48
2.7 Afweging van toekomstperspectieven en participatiebereidheid	50
3. TOERISME: CIJFERS EN MENINGEN	56
3.1 Inleiding	56
3.2 De toeristische attracties van de Bollenstreek	57
3.3 De betekenis van het bollentoerisme voor toeristisch Nederland	60
3.4 De economische betekenis van het bollentoerisme	65
3.5 "Imago Holland" in relatie tot de Bollenstreek	70
3.6 De toekomst van het bollentoerisme onder stedelijke druk	74
4. SLOTBESCHOUWING	82
LITERATUUR	84
BIJLAGEN	87
1. Vragenlijst "Landschap"	88
2. Lijst van geïnterviewde personen	94
3. Vragenlijst "Toerisme"	95
4. Top-15 attracties	96

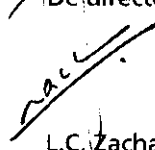
WOORD VOORAF

Een evenwichtige afweging van belangen vormt de basis voor de ruimtelijke ordening in Nederland. Het ligt dan ook voor de hand dat bij het zoeken naar nieuwe bouwlocaties de belangen van de verschillende sectoren in beschouwing worden genomen. In de Bollenstreek, één van deze gebieden onder stedelijke druk, is naast de agrarische sector ook de daaraan gekoppelde toeristische sector van groot belang. Om die reden heeft de Stichting "Duin en Bollenstreek, Hou het bloeiend" het initiatief genomen om een onderzoek te laten verrichten naar de mogelijke implicaties van (verdere) verstedelijking voor de landschappelijke en toeristische functies van dit gebied. Dit in aanvulling op een parallel verlopend onderzoek, in opdracht van het Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, naar de effecten van verdere verstedelijking op het functioneren van de agrarische sector.

Het onderzoek naar de landschappelijke aspecten is uitgevoerd door de afdeling Landschapsontwikkeling van DLO-Staring Centrum en het toeristisch-economische onderzoek door de afdeling Structuuronderzoek van het Landbouw-Economisch Instituut (LEI-DLO). De projectleider bij SC-DLO was ir. C.M. Volker en bij LEI-DLO ir. B.M. Kamphuis. Mede auteurs waren ing. J.M. van den Hoek, J.L. Vogelaar en ing. M.J. Voskuilen van LEI-DLO. Verder hebben aan dit onderzoek meegewerkt, ir. H. Dijkstra en ir. L. Schöne van SC-DLO en drs. ing. A.D. Verhoog, E.A.J. Zwambag, en C.M. de Zwijger-de Brabander van LEI-DLO.

Van de zijde van de opdrachtgever is het onderzoek begeleid door J.Th.M. Zwetsloot (directeur Hobaho Hortigroep), G.H.E. Beltman (directeur RABO bank Rijnsburg), F. Jonkman (burgemeester Rijnsburg), H.N.T. Koster (directeur Keukenhof) en Ir. H. van Os (voorzitter Raad van Beheer Keukenhof).

Veel dank zijn we verschuldigd aan al degenen die bereid waren de onderzoekers en enquêteurs, ondanks hun drukke werkzaamheden, één à twee uur te woord te staan. Zonder hun medewerking zou deze studie niet tot stand zijn gekomen.

De directeur,

L.C. Zachariasse

Den Haag, september 1995

SAMENVATTING

Achtergrond en doelstelling van het onderzoek

Bij de actualisering van de Vierde Nota over de Ruimtelijke Ordening Extra (VINEX) is gebleken dat extra woningbouw in de Randstad gewenst is. Daarbij worden ook claims gelegd op de Duin en Bollenstreek in Zuid-Holland. In het kader van de discussies hieromtrent heeft de Stichting "Duin en Bollenstreek, Hou het bloeiend" het initiatief genomen voor een onderzoek naar de mogelijke implicaties van de afname van het areaal bollengrond als gevolg van verstedelijking voor de landschappelijke en toeristische functies van het gebied. Op basis van de voorhanden zijnde plannen kan worden geconstateerd dat er meer claims op ruimte binnen het studiegebied zijn dan er voorhanden is. Het totale ruimtebeslag op het studiegebied voor woningbouw en andere functies tot het jaar 2015 beslaat globaal ongeveer 500 ha. In de huidige discussies worden veel verdergaande verstedelijkingsvarianten in beschouwing genomen. Tegen deze achtergrond zijn in deze studie drie opties voor verstedelijking in beschouwing genomen, uiteenlopend van een ontwikkeling in dezelfde orde van grootte als in de afgelopen jaren tot een (bijna) volledige verstedelijking van het gebied.

De Bollenstreek

Het studiegebied wordt gevormd door de gemeenten Hillegom, Lisse, Sassenheim, Voorhout, Noordwijkerhout, Noordwijk, Rijnsburg, Katwijk, Oegstgeest, Valkenburg, Wassenaar en Warmond. Van de ongeveer 6.300 ha cultuurgrond is 40% in gebruik als grasland, en wordt 35% gebruikt voor bollenteelt. De rest wordt in beslag genomen door glastuinbouw en tuinbouw in de open grond, vooral bloementeelt. In het gebied wordt een zeer breed assortiment bollen en bloemen geteeld. Wegens de bijzondere bodemgeschiktheid wordt er 95% van het Nederlandse areaal dahlia's en 50% van de hyacinten geteeld. Hoewel slechts 13% van het totale landelijke areaal bollen in de Bollenstreek wordt geteeld, wordt het toch als hét centrum van de Nederlandse bollensector beschouwd. In het gebied is namelijk vanouds het overgrote deel van de handelsbedrijven in bollen, van de toelevende en dienstverlenende bedrijven en van de organisaties voor onderzoek, voorlichting en belangenbehartiging gevestigd. In dit verband dient ook het bloemencomplex rond Rijnsburg te worden genoemd. Een zeer groot deel van de (bol)bloemenproductie in de Bollenstreek wordt op de aldaar gelegen veiling Flora afgezet. Het bollencomplex in het noordelijk deel van de Bollenstreek vormt met het nabijgelegen bloemencomplex rond

Rijnsburg een uniek samenhangend geheel van activiteiten die in elkaars verlengde liggen en elkaar versterken.

Aanpak van het onderzoek

Deze studie omvat een landschapsonderzoek uitgevoerd door DLO-Staring Centrum en een toeristisch-economisch onderzoek uitgevoerd door LEI-DLO. Beide deelstudies hebben een sterk kwalitatief karakter en steunen in belangrijke mate op interviews met personen die in meer of mindere mate betrokken zijn bij de Bollenstreek. Het landschapsonderzoek is alleen gehouden onder telers en burgers die in het gebied wonen (in totaal 31 respondenten). Onderzocht is welke kenmerken voor bewoners en gebruikers essentieel zijn in hun waarneming en waardering van het landschap en hoe ze aankijken tegen verschillende verstedelijkingsopties. De in totaal 27 respondenten in het toeristische deel van het onderzoek, zijn werkzaam in toeristische bedrijven en organisaties op lokaal, regionaal en nationaal niveau, in organisaties voor exportbevordering op nationaal niveau en in bestuurlijke organisaties in de Bollenstreek. Ingegaan is op het belang van het bollentoeisme voor Nederland, de betekenis van de bolbloemen voor het imago van Nederland en de gevolgen van verdere verstedelijking van de Bollenstreek. Verder is op basis van de meest actuele gegevens over bezoekersaantallen en bestedingen een berekening gemaakt van de economische waarde van het bollentoeisme.

Het huidige landschap in de ogen van bewoners en telers

Wat de bewoners in de eerste plaats als kenmerkend voor het landschap in de Bollenstreek zien, is de "afwisseling". Er is niet alleen teelland met bollen en bloemen, maar er komt ook verspreide bebouwing voor met huizen, schuren en kassen, met een overgang naar de dorpsbebouwing tegen de achtergrond van bossen en duinen. Het gebied is volgens hen niet te dicht bevolkt, "de natuur" heeft nog een eigen plaats behouden. Naast deze afwisseling in ruimtelijke schaal wordt het eigen karakter volgens de bewoners bepaald door de afwisseling in kleinschalige, "rommelige" bedrijvigheid. Naast het complex van activiteiten dat samenhangt met de bollenteelt, zien ze een grote gevarieerdheid aan andere activiteiten. Een derde kenmerkend aspect vormt de afwisseling in seizoenen: bloeiende velden in het voorjaar, een kaal land met zand en stro in de rest van het jaar.

Bij het aanduiden van gebiedsverschillen let men vooral op verschillen in het gebruik en de visuele verscheidenheid. Naast de duinen en de sterk verstedelijkte gedeelten wordt veelal een vrij grove indeling in drie gebiedsdelen aangegeven. Dat betreft het echte bollengebied in de "polder", dat wil zeggen een brede strook achter de duinen met geestgronden (teelland), het weidegebied ten zuiden van Voorhout (boerenland) en het kleinschalige, intensief gebruikte landschap van de bloementeelt. Binnen het bollengebied maken de bewoners en telers aan de hand van het voorgelegde fotomateriaal onderscheid tussen een grootschalig landschap met tamelijk

grootschalige bollenteelt in een landelijk beeld en een kleinschaliger bollen-landschap, rommeliger, met kassen en verdere verstedelijking. Het weidelandschap is in de ogen van de bewoners een eigen type landschap met veel natuur naast grasland en veeteelt, maar in hun visie maakt het niet echt deel uit van de Bollenstreek. Voor de telers is het vooral een randgebeuren.

De meningen van bewoners en telers over verdere verstedelijking

Het eerste verstedelijkingsperspectief dat aan de geïnterviewde bewoners en telers is voorgelegd, betreft 15% verstedelijking van de Bollenstreek. Volgens hen is dat een proces dat in feite al lang aan de gang is: een toename van het urbane grondgebruik in de vorm van dorpsuitbreidingen, wegen, sportparken, economische bedrijvigheid enzovoort. Voor de bevolking schept extra verstedelijking geen nieuw probleem, maar verzwaart een reeds bestaand probleem. De overgrote meerderheid toont zich bezorgd over de mogelijke gevolgen hiervan, zoals het verdwijnen van het landelijke karakter, de bestaande afwisseling in het gebied, de aantasting van de weidsheid van het landschap en de afname van het areaal bollengrond. Om te voorkomen dat de kwaliteit van het landschap wezenlijk wordt aangetast zijn begeleidende landschapsmaatregelen nodig. Planologische instrumenten worden verreweg het meest genoemd als middel om de nog niet verstedelijkte open ruimte ook in de toekomst open te houden. Voorkomen moet worden dat dorpen aan elkaar groeien, tot een grote nederzetting zonder eigen identiteit. Het gebied moet kunnen blijven functioneren als een groene long. Beschermende maatregelen zullen volgens de respondenten nodig zijn om de geestgronden te vrijwaren van bebouwing en te voorkomen dat de bestaande natuur verloren gaat.

Al met al zien de bewoners en telers in het gebied nog wel mogelijkheden om bij een "autonome" verstedelijking de huidige kwaliteiten van het landschap te behouden. Echter, een veel grootschaliger verstedelijking kan volgens hen landschappelijk nauwelijks worden opgevangen. Ook maatschappelijk zullen er dan waarschijnlijk problemen ontstaan, wat mag worden afgeleid uit het feit dat een kwart van de respondenten afhaakt bij de interviews, wanneer hun de optie van 50% verstedelijking van het gebied wordt voorgelegd. Tot een creatief meedenken over een toekomstbeeld bij deze optie is dit deel van de respondenten blijkbaar niet in staat. De overige respondenten willen zoveel mogelijk vasthouden aan het huidige karakter van het landschap. Uit hun reacties komt naar voren dat de voorgelegde grote omvang van verstedelijking de grondslag wegneemt voor een helder alternatief. Vrijwel iedereen verwacht een min of meer totale aantasting van het landschap. Het eigen karakter van het landschap verdwijnt, wordt vernietigd; een rommelig landschap blijft over, waarin visueel geen samenhang is te bekennen. Eén van de pijlers van het huidige landschap, de bollenteelt, is ten dode opgeschreven. Vergezichten zullen verdwijnen en natuurwaarden zullen worden opgeofferd. Het bestaande landschap met zijn historisch gegroeide bedrijvigheid zal bij een dergelijke

grootschalige verstedelijking niet meer kunnen functioneren als gemeenschappelijk referentiekader: de "ziel" is er dan uit.

De volgende optie, waarin 75% van het gebied een stedelijke functie krijgt, is voor de meeste respondenten totaal onrealistisch. Een zinvolle dialoog met hen faalt hier dan ook. Pogingen om met de respondenten tot scenario's bij deze optie te komen blijken onhaalbaar. Er is kennelijk geen alternatief denkbaar voor de kwaliteiten die het huidige landschap in zich heeft. Het restant van het landelijke gebied sparen heeft wel de voorkeur, maar dat betekent in hun ogen het stichten van een reservaat. Integratie met het nieuwe woonmilieu is in theorie mogelijk, maar dat kan men zich in de praktijk niet voorstellen zonder functieverandering van het restant. De bollen- en bloemensector in de Bollenstreek marginaliseert tot de handel. Ten behoeve van recreatie en werkgelegenheid voor de groeiende bevolking zou uitbreiding en herstructurering van de Keukenhof moeten worden overwogen. Er wordt grote weerstand tegen deze verstedelijkingsoptie verwacht en zeer weinig steun. Geconcludeerd kan worden dat deze optie uitzichtloos is, omdat er geen inhoudelijke invulling aan kan worden gegeven door de bevolking en omdat er in de samenleving nauwelijks een draagvlak voor is.

Van de drie voorgelegde verstedelijkingsopties geeft de overgrote meerderheid de voorkeur aan de autonome verstedelijking. Het is voor hen de minst slechte oplossing. Deze wordt geaccepteerd als een vrijwel onvermijdelijk realiteit. Een op de drie respondenten vindt deze optie eigenlijk al te ver gaan. De overige opties vinden nauwelijks steun. Zou "de politiek" toch hiervoor kiezen, dan zullen veel bewoners alsnog actie ondernemen of verhuizen.

De omvang van het bollentoerisme

De internationale faam van de Bollenstreek op produktiegebied gaat samen met een even grote of zelfs nog grotere internationale bekendheid als bloemengebied. Drie elementen maken de Bollenstreek in het voorjaar tot een toeristische attractie: de bloeiende bollenvelden, de Keukenhof en het Bloemencorso van de Bollenstreek. De *bloembollenvelden* beslaan ongeveer 2.200 ha. De percelen zijn vrij klein van oppervlakte en liggen voor een deel langs de duinrand. In de bloeiperiode, die globaal loopt van eind maart tot en met eind mei, vertoont het landschap een kleurrijk geheel, met grote kleurschakeringen op korte afstand. In die periode rijden dagelijks honderden bussen en auto's door het gebied. De *Keukenhof* is een landgoed van 28 ha, in het voorjaar aangekleed met perken en borders vol bolbloemen, in alle soorten en kleuren. Het park met bijbehorende expositieruimtes trekt in april en mei 800.000 tot 900.000 toeristen en behoort daarmee tot de toeristische topattracties van Nederland. Het *Bloemencorso van de Bollenstreek*, bestaande uit praalwagens en versierde personenauto's, rijdt op één van de laatste zaterdagen in april door de Bollenstreek. Het behoort tot de top-tien van evenementen binnen Nederland en trekt honderd duizenden dagjesmensen naar de regio.

Volgens alle personen die in het kader van dit onderzoek zijn geïnterviewd, wordt de aantrekkingskracht van Nederland in het vroege voorjaar in belangrijke mate bepaald door de bloeiende bollenvelden in het algemeen en de Keukenhof in het bijzonder. Volgens respondenten uit de toeristische wereld is de Keukenhof, gelegen in het centrum van de bollencultuur tussen Oud-Hollandse steden, een ijzersterk produkt, een "unique selling point". Er komen veel dagtoeristen naar de Bollenstreek, maar "de bollen" genereren ook een groot deel van het verblijfstoerisme in het voorjaar. Daarbij gaat het gemiddeld om een verblijf van twee à drie dagen. Tijdens dit korte verblijf in Nederland wordt volgens de respondenten vrijwel altijd een bezoek aan de Keukenhof en Amsterdam gebracht, vaak gecombineerd met een attractie in de omgeving. Voor veel van de toeristische bezienswaardigheden in de wijde omgeving begint het toeristenseizoen tegelijk met de opening van de Keukenhof.

In deze studie staat het toerisme dat samenhangt met de "bollen" centraal. Echter, niet alleen in het voorjaar komen er veel toeristen naar de Duin en Bollenstreek, maar ook in de zomer, met name naar de badplaatsen langs de Noordzee en de Kagerplassen. Verder trekt het Rijsburgs Bloemencorso in augustus zeer veel publiek.

De economische betekenis van het bollentoeurisme

Als indicatoren voor de economische betekenis van het bollentoeurisme zijn de bestedingen, de werkgelegenheid en de bruto toegevoegde waarde gebruikt. De bezoekersaantallen van de Keukenhof en het Bloemencorso zijn als graadmeter voor de omvang van het bollentoeurisme gehanteerd, omdat het overgrote deel van de toeristen die voor de bollen naar Nederland komen, de Keukenhof of het Corso bezoekt. In de berekeningen is uitgegaan van 900.000 bezoekers aan de Keukenhof, waarvan ongeveer de helft verblijfstoeristen uit het buitenland. Op basis van beschikbare statistische gegevens en aanvullende informatie verkregen tijdens de interviews, is geraamd dat de gemiddelde dagtoerist aan de Keukenhof ruim f 40,00 besteedt tijdens dit dagje uit (inclusief bestedingen elders) en de verblijfstoerist rond de f 150,00 per etmaal. Voor de bezoekers aan het Corso en degenen die alleen voor de bollen naar de Bollenstreek komen, in totaal rond een miljoen bezoekers, is het gemiddelde bedrag voor dagtochten (f 13,50) aangehouden. Op basis hiervan kan aan het bollentoeurisme jaarlijks een bedrag aan bestedingen van 100 tot 200 miljoen gulden worden toegerekend. De raming van de daaraan gekoppelde werkgelegenheid loopt uiteen van 1.000 tot 2.000 arbeidsjaren. De bruto toegevoegde waarde ligt globaal tussen de 70 en 160 miljoen gulden op jaarbasis, dat wil zeggen 10 à 20% van de totale bruto toegevoegde waarde van het Nederlandse bollencomplex. De ruime bandbreedte hangt samen met de verschillende visies die er bestaan over de mate waarin het voorjaarstoerisme in Nederland kan worden toegeschreven aan de Keukenhof en de bollenvelden als toeristische attractie. Sommige respondenten gaan er van uit dat zonder de bollenvelden en de Keukenhof nauwelijks nog buitenlandse toeristen in het

voorjaar naar Nederland zouden komen en dat ook niet op een ander tijdstip in het jaar zouden doen. Dit zou inhouden dat het totale verblijf in Nederland wordt gegenereerd door de Keukenhof en omgeving. Anderen zijn van mening dat het succes van de Keukenhof mede wordt gerealiseerd door de combinatiemogelijkheid met andere toeristische attracties. In dat geval kan slechts een deel van het verblijf in Nederland worden toegeschreven aan de Keukenhof. Daarom zijn er twee berekeningen uitgevoerd: één waarin de bestedingen voor één overnachting zijn opgenomen en één waarin de totale bestedingen van het gehele verblijf zijn opgenomen.

De betekenis voor het imago van Nederland in het buitenland

De betekenis van de bollenvelden en de Keukenhof gaan verder dan uit deze cijfers naar voren komt. Ze bepalen namelijk in belangrijke mate mede het imago van "Nederland-Bloemenland". Tulpen zijn volgens de meeste geïnterviewde experts, essentieel voor het beeld dat buitenlanders van Nederland hebben. Het is immers een beeldmerk dat hier nog echt beleefd kan worden en dat is bijvoorbeeld met klompen niet het geval. Veel respondenten, vooral uit de toeristische sector, hechten daarom sterk aan het behoud van de Keukenhof in de bloeiende entourage van bollenvelden, gesitueerd in het hart van historisch Holland.

De meningen van experts over de toekomst van het bollentoeerisme

Recente ruimtelijke ontwikkelingen in de Bollenstreek worden door de geïnterviewde experts gekenschetst door een afname van het areaal bollenvelden, dichtslibben van het gebied met bebouwing en "vervuiling" van het landschap met kassen, loodsen, hekken en afscheidingen. Een enkeling geeft aan dat dit nu al gevolgen heeft gehad voor het bollentoeerisme. Er moet soms worden gezocht naar bloeiende velden en er zijn file- en verkeersproblemen. De meesten vinden echter dat het bollentoeerisme nog niet is geschaad, maar ze zijn wel van mening dat er iets moet gebeuren om een dergelijke negatieve ontwikkeling in de toekomst te voorkomen. Er is daarbij behoefte aan een duidelijk beleid, een duidelijke visie op de toekomst, niet alleen van de kant van de overheid, maar ook van de bollensector.

Over de mate waarin nog woningen kunnen worden gebouwd, lopen de meningen van de respondenten uiteen. Sommigen vinden dat de grens nu al is bereikt. Ten eerste uit productie-technisch oogpunt gezien, waarbij men duidt op de unieke grondsoort in het gebied, met name voor de teelt van hyacinten. Ten tweede uit toeristisch oogpunt, waarbij men aangeeft dat de toerist uitgestrekte bollenvelden verwacht. Vooral degenen die direct met de bollenteelt en het bollentoeerisme te maken hebben, zijn van mening dat een sterke verstedelijking van het gebied, samengaan met een grote afname van het areaal bollen, een sterk negatief effect zal hebben op het bezoek aan de Bollenstreek en de Keukenhof. Anderen zien wel mogelijkheden voor een veel sterkere verstedelijking dan tot nu toe. Ook bij een kleiner areaal blijft volgens hen de Bollenstreek zijn aantrekkingskracht

behouden. Wel pleiten ze voor maatregelen voor landschapsbouw en landschapsbeheer. Volgens hen is het (slechts) van belang dat de impressie van uitgestrekte bollenvelden rond de Keukenhof blijft bestaan.

Slotbeschouwing

Er bestaat onder de geïnterviewde bevolking in de Bollenstreek begrip, dat er in de komende jaren in de Randstad extra woningen nodig zijn. Velen laten in de gesprekken blijken dit probleem niet te onderschatten. Er is reeds sprake van een aanmerkelijke verstedelijking in brede zin en nieuwe claims op de ruimte betekenen dan ook niet de introductie van een nieuw proces, maar een versnelling van een bestaand proces. Voor veel bewoners en telers in het gebied is het kritieke punt, waarop het proces van verstedelijking een onomkeerbaar karakter krijgt, al vrijwel bereikt. Gaat de verstedelijking de komende jaren in dezelfde mate door als in het recente verleden dan wordt volgens het merendeel van hen het bestaande landschap, waar ze zeer aan hechten, wezenlijk aangetast. Grootschalige verstedelijking betekent in hun ogen dat er nog wel cultuurgrond overblijft, maar dat "de ziel" uit het gebied is.

Een groot deel van de experts die voor het toeristisch-economisch onderzoek zijn geïnterviewd is eveneens van mening dat een verdere verstedelijking de kwaliteit van het landschap zal aantasten en zal leiden tot negatieve effecten op het bollentoeisme en daarmee op het totale voorjaarstoeisme in Nederland. Anderen zien nog wel mogelijkheden voor verdere verstedelijking, mits dit gepaard gaat met begeleidende maatregelen om de aantrekkingskracht van de Bollenstreek voor de toerist overeind te houden. In dit verband is het goed erop te wijzen dat om gedurende de gehele bollenperiode gelijktijdig 100 ha bloeiende velden te kunnen beleven, een areaal van ongeveer 400 ha nodig is.

Uit de resultaten van deze studie kan worden geconcludeerd dat de planvormers er in de ogen van de bevolking tot op heden niet in zijn geslaagd om de verstedelijking op aanvaardbare wijze te integreren in het bestaande landschap. Het tegengaan van verdere verstedelijking wordt door hen als bijna onmogelijk ervaren en daarom kiezen ze voor de minst vergaande verstedelijkingsoptie, de autonome ontwikkeling. Verder dringen ze nadrukkelijk aan op maatregelen voor landschapsbouw en landschapszorg ter begeleiding van het verstedelijkingsproces. Hier ligt een uitdaging voor planologen en ontwerpers om - in een constructieve dialoog met de bevolking én andere belanghebbenden - maatwerk voor de toekomst te leveren.

1. INLEIDING

1.1 Achtergrond en doelstelling van het onderzoek

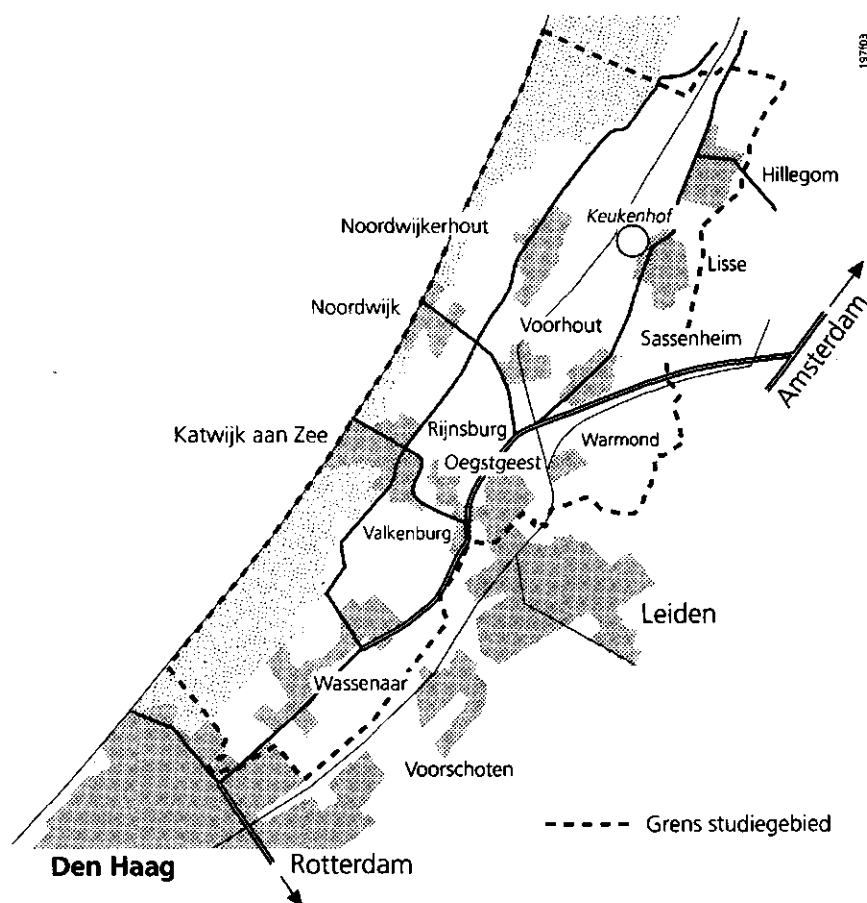
Bij de actualisering van de Vierde nota over de ruimtelijke ordening Extra (VINEX) is gebleken dat extra woningbouw in de Randstad gewenst is. Daarbij worden ook claims gelegd op "de Duin en Bollenstreek" in Zuid-Holland. Dit gebied omvat de gemeenten Hillegom, Lisse, Sassenheim, Voorhout, Noordwijkerhout, Noordwijk, Rijnsburg, Katwijk, Oegstgeest, Warmond, Valkenburg en Wassenaar (zie figuur 1.1).

In het kader van de discussie en het overleg over mogelijke bouwlocaties is het voor de hierbij betrokken overheidsinstanties alsook het agrarisch bedrijfsleven nodig inzicht te hebben in de mogelijke gevolgen van deze claims voor het functioneren van het gebied. Daarbij gaat het niet alleen om het economisch functioneren van de primaire sector in enge zin, maar ook om het functioneren van het gehele complex. Voor de Duin en Bollenstreek gaat het daarbij vooral om de bollensector inclusief de functie die het gebied vervult voor recreatie en toerisme. Tevens is er behoefte aan meer inzicht in de landschappelijke kwaliteit van het gebied en mogelijke veranderingen daarin. Tegen deze achtergrond heeft de Stichting "Duin en Bollenstreek, Hou het bloeiend" het initiatief genomen voor een onderzoek, gericht op landschappelijke en toeristisch-recreatieve aspecten. Deze stichting is een samenwerkingsverband van organisaties en bedrijven uit de bloembollensector, de bloemensector, de toeristische sector, het overig bedrijfsleven en de betrokken gemeenten in deze regio, met als doel "Handhaven en versterken in de Duin en Bollenstreek van de samenbundeling van economische activiteiten en belangen in de produktie van en handel in bloembollen en bloemen, alsmede in het overige bedrijfsleven en het toerisme".

Het door de stichting gevraagde onderzoek sloot aan op een parallel lopende studie van LEI-DLO naar het functioneren van de bollenteelt in het gebied, dat is uitgevoerd in opdracht van het Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij. Het doel van deze onderzoeken is bouwstenen aan te dragen voor een zorgvuldige afweging van belangen bij de beleidsvoorbereiding inzake de VINEX-locaties. Het voorliggende onderzoek verschaft inzicht in de mogelijke implicaties van een afname van het areaal bollengrond voor de landschappelijke en toeristische functies van het gebied. Een analyse van de huidige situatie is daarvoor nodig. Daarbij gaat het om de volgende vragen:

1. Wat is de economische betekenis van het bollengebied uit het oogpunt van toerisme?
2. Wat is de betekenis van het bollengebied voor het functioneren van de Keukenhof?
3. Hoe waarden gebruikers en bewoners van het gebied het landschap?

Vervolgens kan de vraag worden beantwoord naar de mogelijke gevolgen van verdere verstedelijking van het gebied. In het onderzoek zijn drie opties voor verstedelijking in beschouwing genomen, variërend van voortzetting van de ontwikkelingen zoals die zich in de afgelopen jaren hebben gemanifesteerd tot een (bijna) volledige verstedelijking van het gebied.

Figuur 1.1 Begrenzing van het studiegebied

1.2 Aanpak van het onderzoek

De studie omvat een onderzoek naar de kwaliteiten van het landschap in de Bollenstreek en een onderzoek naar de betekenis van het gebied voor de toeristische sector.

Landschap

De kwaliteiten van het landschap zijn onderzocht door DLO-Staring Centrum volgens een door dit instituut ontwikkelde methodiek. De volgende stappen kunnen worden onderscheiden:

- landschapsverkenning
Deze veldverkenning was gericht op het verkrijgen van gebiedskennis die nodig was voor de indeling van het studiegebied in landschapstypen, het vastleggen van fotopunten, het opstellen van de vragenlijst en de ontwikkeling van scenario's voor landschapsontwikkeling;
- bepalen huidige landschapskwaliteit
Opsporen en beschrijven van gebiedskenmerken die bepalend kunnen zijn voor de landschapskwaliteit. Via de gehouden interviews is onderzocht welke kenmerken voor bewoners en gebruikers essentieel zijn in hun waarneming en waardering van het landschap;
- opstellen scenario's landschapsontwikkeling
Na de veldverkenning zijn drie verstedelijkingsopties uitgewerkt naar mogelijke consequenties voor de ontwikkeling van de landschapskwaliteit. Daarbij is aandacht is besteed aan het samengaan van enerzijds de toeristisch-recreatieve functie van het gebied en anderzijds de agrarische gebruikswaarde van het gebied;
- opstellen vragenlijst met beeldmateriaal
Via interviews is informatie ingewonnen over het huidige gebruik van het gebied door de geïnterviewden, hun kennis van het gebied, de kwaliteiten die ze aan het gebied toekennen en hun ideeën ten aanzien van mogelijke inpasbaarheid van toekomstige stedelijke ontwikkelingen. Als leidraad voor deze interviews is een vragenlijst opgesteld (zie bijlage 1). Verder zijn er panorama-foto's gebruikt, genomen op de bij de landschapsverkenning vastgestelde locaties. Omdat de "bloeiperiode" van de bollenvelden voorbij was, is tevens gebruik gemaakt van eerder gemaakte "gewone" foto's, die zijn geleverd door de opdrachtgever;
- selectie mensen in de verschillende doelgroepen
Het onderzoek is uitgevoerd onder bollenkwekers, bloementelers en burgers die in het gebied wonen. Daarbij is een keuze gemaakt uit degenen die in de directe omgeving van de fotopunten wonen;
- afnemen van diepte-interviews
De interviews waren geen "eenvoudige" schriftelijke enquêtes of een opinieonderzoek, maar het gaat om diepte-interviews die ongeveer één à twee uur duurden.

Het deel van het onderzoek dat ingaat op de toeristische aspecten bestaat uit een actualisatie van beschikbare informatie op basis waarvan de economische waarde van het bollentoeisme wordt berekend, aangevuld met expert-interviews. Het onderzoek omvatte de volgende stappen:

- literatuuronderzoek
De eerste stap in het onderzoek bestond uit het verzamelen en analyseren van recente literatuur en voorhanden zijnde statistische gegevens over recreatie en toerisme in het studiegebied;
- berekening economische waarde
Op basis van actuele gegevens over bezoekersaantallen en bestedingen is een berekening gemaakt van de economische waarde van het bollentoeisme. Daarbij is gebruik gemaakt van input-outputanalyses, op basis waarvan inzicht wordt gegeven in de werkgelegenheid en inkomen die door het bollentoeisme wordt gegenereerd;
- interviews
Om meer inzicht te krijgen in de betekenis van de Bollenstreek voor het inkomend toerisme en voor het imago van Nederland zijn ruim 27 expert-interviews gehouden. De respondenten zijn werkzaam in toeristische bedrijven en organisaties op lokaal, regionaal en nationaal niveau, in organisaties voor exportbevordering op nationaal niveau en in bestuurlijke organisaties in de Bollenstreek (zie bijlage 2). In de interviews is ingegaan op de betekenis van het bollentoeisme voor Nederland, het belang van de bollenvelden, de Keukenhof en het Bloemencorso voor het imago van Nederland en de invloed van verstedelijking op het toerisme en het imago van Nederland. Bij de interviews, die een à twee uur duurden, is geen voorgestructureerde vragenlijst gehanteerd. Wel is een checklist van vragen gebruikt ter ondersteuning van de interviews en de verslaglegging (zie bijlage 3). Door de keuze van de respondenten uit verschillende organisaties op regionaal en nationaal niveau, geven de resultaten van de interviews een goed beeld van de meningen en opvattingen over de Bollenstreek vanuit verschillende invalshoeken.

1.3 Beschrijving van het gebied

Occupatie en huidig karakter

Het ontstaan van de bollenteelt in de Bollenstreek vindt zijn oorsprong in de Gouden Eeuw. Voor de enorme groei van de Hollandse steden, zoals Amsterdam, Haarlem en Leiden, werd onder meer zand gewonnen in Zuid-Kennemerland en de Duin- en Bollenstreek. De afgegraven en geëgaliseerde strandwallen bleken zich goed te lenen voor de bollenteelt. Door de afgravingen kwam namelijk een kalkrijke zandbodem aan de oppervlakte met een relatief hoge grondwaterstand. Het duurde tot het einde van de

19de eeuw voordat de bollenteelt een echt hoge vlucht nam. In snel tempo werden toen strandwallen, strandvlakten en zelfs een deel van de jonge duinen afgegraven om de voor de bollenteelt ideale condities te bereiken (RoRo, 1994).

Nog steeds kan het gebied - ondanks de toegenomen verstedelijking - gekarakteriseerd worden als een relatief open, voornamelijk agrarisch gebied. In hoofdlijnen kunnen daarin drie karakters worden onderscheiden: het nijvere bollengebied, lopend van Hillegom tot Voorhout, het landgoedachtige karakter rond de Keukenhof en ten oosten van Wassenaar, en het gemengde karakter rondom Rijnsburg (glastuinbouw en veeteelt). Alle drie karakters worden gekenmerkt door kleinschaligheid. Andere opvallende aspecten die tijdens de veldverkenning door SC-DLO naar voren kwamen, zijn de zichtbaarheid van kerk- en andere torens en de landelijkheid van de dorpen en dorpsranden. In hoofdstuk 2 wordt dieper ingegaan op de kwaliteiten van het landschap.

Bevolking

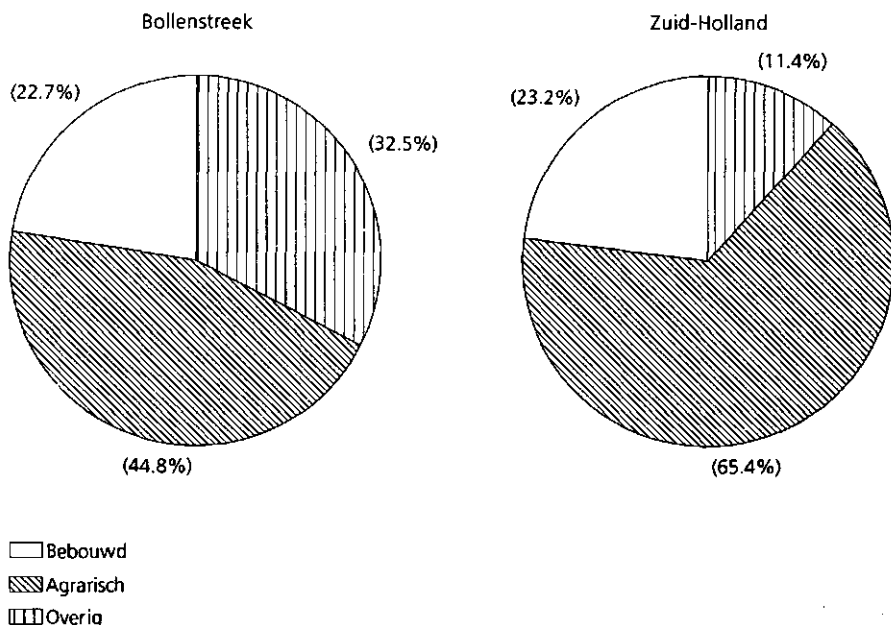
Het totale aantal inwoners van de twaalf gemeenten die in het studiegebied vallen, bedroeg in 1994 circa 216.000. In de afgelopen tien jaar groeide de bevolking met circa 17.000 personen, wat neerkomt op een stijging van 8,6% (CBS, bevolking der gemeenten van Nederland). De bevolkingsgroei in Zuid-Holland lag in diezelfde periode op 6,4%. Voor de huisvesting van de bevolking beschikten de twaalf gemeenten in 1990 over ruim 77.000 woningen (GS Zuid-Holland, 1992).

Bodemgebruik

In totaal beslaat het studiegebied volgens de "Bodemstatistiek 1989" van het CBS - exclusief de wateroppervlakte - bijna 20.000 ha. In vergelijking met heel Zuid-Holland is in de Bollenstreek het aandeel van het agrarisch bodemgebruik op de totale oppervlakte beperkt, namelijk 45% tegenover 65% voor de provincie (figuur 1.2). Het bebouwd gebied (woningen, bedrijfsterreinen en infrastructuur) neemt circa 23% van de Bollenstreek in, wat vrijwel gelijk is aan het provinciale percentage. Het overig bodemgebruik, vooral duinen, bos, en recreatieterreinen beslaat ongeveer een derde van de totale landoppervlakte, wat ruim boven het provinciale cijfer van 11% ligt.

Wordt het aantal inwoners afgezet tegen de totale landoppervlakte dan ligt de bevolkingsdichtheid in de Bollenstreek ongeveer op gemiddelde niveau van de provincie, ongeveer elf inwoners per hectare. Indien de oppervlakte overig bodemgebruik buiten beschouwing wordt gelaten - dit areaal komt immers niet of nauwelijks voor verstedelijking in aanmerking - dan ziet het beeld er anders uit: in de Bollenstreek 16,1 en in Zuid-Holland 13,1 inwoners per hectare (agrarisch en bebouwd gebied). De belangrijkste verschuivingen in het bodemgebruik in de Bollenstreek tussen 1979 en 1989 zijn de toename van het bebouwde terrein met ongeveer 300 ha, en de

afname van het agrarische gebruik met afgerond 400 ha (CBS, Bodemstatistiek). De afname van de oppervlakte in agrarisch gebruik in het studiegebied is gelijk aan die in heel Zuid-Holland (4%).

Figuur 2.1 Procentuele verdeling bodemgebruik (exclusief wateroppervlakte) in de Bollenstreek en Zuid-Holland in 1989

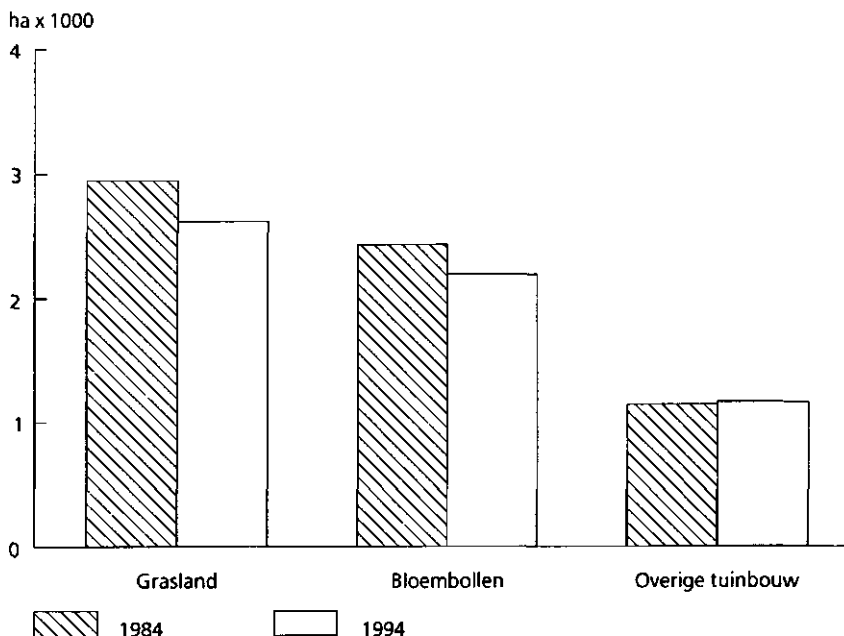
Bron: CBS, Bodemstatistiek 1989.

Land- en tuinbouw

In 1994 telde het studiegebied 1.252 geregistreerde land- en tuinbouwbedrijven die bijna 6.300 ha cultuurgrond in gebruik hadden, en werk opleverden voor omgerekend ruim 3.600 volledige arbeidsjaren. De cultuurgrond bestaat voor ruim 40% uit grasland. Rond 35% wordt gebruikt voor de bollenteelt en de overige cultuurgrond voor bloemen- en plantenteelt in de open grond en glastuinbouw. De afname van de oppervlakte cultuurgrond tussen 1984 en 1994 (met 7%) ging ten koste van het areaal grasland en bollen (figuur 1.3).

De Bollenstreek is de bakermat van de Nederlandse bloembollensector. Tot op de dag van vandaag vervult deze regio een centrumfunctie voor deze sector. Het zwaartepunt binnen de centrumfunctie is echter geleidelijk verschoven van de primaire sector naar de bemiddelings- en handelsfunctie binnen het bollencomplex. De stabilisatie in het bloembollenareaal was een gevolg van gebrek aan geschikte gronden in de Bollenstreek. De Kop van Noord-Holland heeft lange tijd als overloopgebied gefunctioneerd. Vanaf

1960 heeft ook steeds meer uitbreiding plaats in de IJsselmeerpolders en op de Zuidhollandse en Zeeuwse eilanden. Het areaal bollengrond in de Bollenstreek beslaat slechts 13% van het totale areaal bollen in Nederland (ongeveer 2.200 ha van de in totaal ruim 17.000 ha). In het gebied wordt een breed assortiment bolgewassen geteeld. Daarin spelen de hyacint en de dahlia een bijzondere rol: de teelt van dahlia's in Nederland is bijna geheel geconcentreerd in het studiegebied. Ongeveer de helft van het totale landelijke areaal hyacinten wordt in de Bollenstreek geteeld, wat direct samenhangt met de geschiktheid van de bodem in sommige delen van het gebied voor deze teelt. Voor de narcis is dit ruim een derde en voor de tulp ruim een tiende. Naast de teelt van bollen vormt het in bloei trekken van bolbloemen op veel bedrijven een belangrijk onderdeel van de produktie. Van de totale agrarische produktie in het gebied wordt naar raming van LEI-DLO 15% geleverd door de bollenteelt en 28% door bolbloemenproduktie (Somers et al., 1995).

Figuur 1.3 Agrarisch grondgebruik in hectare in de Bollenstreek in 1984 en 1994
Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI-DLO.

Het overgrote deel van de bemiddelings- en handelsbedrijven in bollen, van toeleverende en dienstverlenende bedrijven, alsook van organisaties voor onderzoek, voorlichting en belangenbehartiging is gevestigd in de Bollenstreek. In dit geheel is ook het bloemencomplex rond Rijnsburg van

belang. Dit productie- en handelscomplex, met de veiling Flora als centrum, is in economische zin sterk verbonden met het bollencomplex, wat onder meer blijkt uit het feit dat ruim twee derde van de (bol)bloemenproductie in het gebied wordt afgezet op de veiling Flora en dit ongeveer een derde uitmaakt van de totale omzet van de veiling.

Al deze aspecten tezamen maken dat de Bollenstreek functioneert als het centrum van de Nederlandse bollenteelt. Daarmee speelt het gebied ook op internationaal niveau een centrale rol, want Nederland is op mondiaal niveau het bollenland bij uitstek. De helft van het mondiale bollenareaal, dat wordt geraamd op 33.000 ha, ligt in Nederland. Voor hyacinten is het aandeel van Nederland zelfs 95%, waarvan de helft in de Bollenstreek. schakels zijn in ruime mate vertegenwoordigd en hebben veelal een landelijke functie. Het complex rust sterk op de handelsfuncties, terwijl de primaire productie in verhouding ondervertegenwoordigd is. Zowel voor Nederland als mondiaal gezien is dit een unieke situatie, die wordt versterkt door de toeristische functie, die gedragen wordt door de Keukenhof, het Bloemencorso en de bloembollenvelden.

Toerisme

Het toerisme is in economisch opzicht van zeer groot belang voor de Duin en Bollenstreek. De bloeiende bollenvelden, de Keukenhof en het Bloemencorso van de Bollenstreek trekken in het voorjaar honderd duizenden toeristen naar het gebied.

In de zomer vormen de badplaatsen langs de Noordzee en de Kagerplassen belangrijke toeristische trekpleisters. Verder trekt het Rijsburgs Bloemencorso in augustus zeer veel publiek. De centrale ligging in de Randstad maakt een verblijf in het gebied aantrekkelijk omdat dit goede mogelijkheden biedt voor excursies naar bezienswaardigheden in de omgeving. Wellicht is dit ook een van de redenen dat het gebied het ook goed doet in de zakelijke en de congresmarkt. In hoofdstuk 3 wordt nader ingegaan op de regionale en landelijke betekenis van het toerisme. Daarbij wordt alleen ingegaan op het "bollentoerisme".

1.4 Ruimtelijk beleid

Het rijk

Het nationaal ruimtelijk beleid is vastgelegd in de Vierde nota over de ruimtelijke ordening Extra (Vinex; VROM, 1993) en het Structuurschema Groene Ruimte (LNV, 1993). In de Vinex is het ruimtelijk streefbeeld voor het landelijk gebied voor de lange termijn vastgelegd in de zogenaamde Koersbepaling. Hierin worden vier verschillende ontwikkelingsrichtingen ("koersen") voor het landelijk gebied onderscheiden: de groene, de gele, de blauwe en de bruine koers. Een deel van de Bollenstreek is aangeduid met de gele koers. "In gebieden waar voor de gele koers wordt gekozen is de

ontwikkeling van agrarische produktiefuncties, geconcentreerd in regionale complexen, richtinggevend voor de ruimtelijke ontwikkeling" (VROM, 1993). In het Structuurschema Groene Ruimte zijn concrete beleidsuitspraken opgenomen over een aantal functies van het landelijk gebied, waaronder de land- en tuinbouw. "De strategie voor de bollenteelt is gericht op het handhaven en versterken van het nationale centrum met internationale betekenis West-Nederland, bestaande uit de subcentra Noordelijk Zandgebied, Noord-Kennemerland en Bollenstreek/Zuid-Kennemerland" (LNV, 1993).

Eind 1994 is gestart met de actualisering van de VINEX. Eén van de onderdelen is de extra behoefte aan woningen ten opzichte van het "oude" beleid. In het najaar van 1995 moeten de provincies aangeven waar die extra woningbouw zou kunnen worden gerealiseerd.

Provincie Zuid-Holland

De provincie geeft in het streekplan de gewenste ruimtelijke ontwikkeling weer voor het provinciale grondgebied. Het vigerend streekplan voor het studiegebied is het streekplan Zuid-Holland-West (en de tweede gedeeltelijke herziening hiervan). Voor de periode 1990-2000 bedraagt het indicatief woningbouwprogramma ruim 9.000 woningen: van 77.000 tot ruim 86.000 woningen. De verstedelijkingsstrategie voor het gebied is bij de herziening gewijzigd van een beperking van de verstedelijking in een verstedelijking gebaseerd op een evenwicht tussen vestiging en vertrek (GS Zuid-Holland, 1992).

In maart 1991 is door de Provinciale Staten van Zuid-Holland de Nota Verstedelijking Zuidvleugel vastgesteld. Hierin zijn de verstedelijkingsmogelijkheden voor het Zuidhollandse deel van de Randstad in de periode 2000-2015 verkend. In hetzelfde jaar heeft het Samenwerkingsorgaan Duin- en Bollenstreek - waaraan tien gemeenten deelnemen - de structuurschets Duin- en Bollenstreek uitgebracht. In de nota over de zuidvleugel wordt gesproken over 8.300 te bouwen woningen in de Duin- en Bollenstreek tussen 2000 en 2015. Het samenwerkingsorgaan in het gebied gaat uit van een aantal van 8.600 woningen verspreid over de diverse kernen. Het naburig samenwerkingsorgaan van gemeenten bracht eind 1992 de Structuurvisie Leidse Regio uit. Gezien de beperkte ruimtelijke mogelijkheden voor woningbouw in dit gebied, is onder meer als mogelijke woningbouwlocatie het zuidelijk deel van de Duin- en Bollenstreek aangegeven. Het zou daarbij gaan om 3.000 à 6.000 woningen (GS Zuid-Holland, 1993).

Omdat steeds duidelijker werd dat de problematiek in ruimer verband moet worden opgelost, is er een studie verricht naar de mogelijke toekomstige ruimtelijke structuur van de Duin- en Bollenstreek en de Leidse regio in relatie tot de aangrenzende regio, te weten de Haarlemmermeer, Zuid-Kennemerland, Haarlem en het zuidwesten van Amsterdam. In deze zogenaamde "Corridorstudie" van de Randstadprovincies zijn vier theoretische modellen opgesteld. De bijbehorende plaatjes voor het aantal woningen in de Duin- en Bollenstreek lopen uiteen van 2.600 tot 23.000 woningen. In het eerste model (Haarlemmermeermode) wordt vooral de Haarlemmer-

meer gezien als opvanglocatie voor nieuwe woningen, en in het tweede model (Uitwisselingsmodel) krijgt de Duin- en Bollenstreek hierin een aanzienlijke taak. Dat zou dan gepaard moeten gaan met de ontwikkeling van een groot areaal voor de bollenteelt in de Haarlemmermeer (GS Zuid-Holland, 1993).

Vervolgens hebben Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland in het jaar van 1993 de nota "Keuzevarianten en keuzebepalingen voor de Duin- en Bollenstreek en Leidse Regio" uitgebracht, een communicatie- en discussienota. In de nota is een voorbeelduitwerking gegeven voor de ontwikkeling van beide gebieden. Die uitwerking hield voor de Duin- en Bollenstreek een aantal woningen in van meer dan 21.000 voor de periode 2000-2015. Daarvan zijn 8.300 voor de eigen behoefte en de rest vloeit voort uit de behoefte van omliggende regio's en het restrictief beleid voor het Groene Hart. In de Haarlemmermeer zou dan 1.800 ha nieuwe bollenlocaties moeten worden ontwikkeld (GS Zuid-Holland, 1993).

De streek

De soms vergaande verstedelijkingsplannen vanuit de rijksoverheid hebben veel weerstand in de streek opgeroepen. Niet alleen vanuit het bedrijfsleven, maar ook vanuit natuur- en milieu-organisaties. Ook de Provinciale Staten van Zuid-Holland hebben grootschalige woningbouw, mede vanuit het belang van toerisme en landschap, afgewezen. Dit is de reden geweest om vanuit het gebied meer actief in dit proces te participeren. In de zomer van 1994 is het project "Toekomst Duin en Bollenstreek" gestart, waaraan de overheden (waaronder de provincie Zuid-Holland) en maatschappelijke organisaties deelnemen. In het project wordt gediscussieerd over de oplossing van een aantal problemen. Centraal probleem is dat er meer claims zijn vanuit bollenteelt, natuur, wonen en werken dan er ruimte voorhanden is. De deelnemers aan het project zijn het eens geworden dat de toekomst van de Duin en Bollenstreek een gezamenlijke, gebiedsgerichte aanpak vraagt. Het is de bedoeling dat eind 1995 deze aanpak resulteert in een set van afspraken tussen de deelnemende partijen: "Het pact van Teylingen". De partijen hebben afgesproken dat zij deze afspraken set zullen verwerken in hun beleidskaders. In juni van dit jaar is het concept van het pact uitgebracht ("Werken aan het pact"; projectgroep, 1995). Eén van de doelstellingen is het bollencomplex en het toerisme te handhaven en/of te versterken. Eén van de mogelijkheden daarvoor is te zorgen voor een duidelijke planologische bescherming van het bollenareaal in het streekplan en de bestemmingsplannen. Voor wonen is de doelstelling dat naast de eigen behoefte een opvang plaatsvindt vanuit andere regio's van 2.000 woningen, afgezien van het beschikbaar komen van het vliegveld Valkenburg voor woningbouw. De plannen van het rijk om de Bollenstreek eventueel grootschalig te gaan verstedelijken worden van de hand gewezen (géén Bollenstad).

Conclusies

In het studiegebied zijn er meer claims dan er ruimte voorhanden is. Vanuit de streek (inclusief de provincie) richten de woningbouwplannen zich op het voldoen aan de eigen woningbehoefte en een beperkte opvang voor naburige regio's. Uitgaande van een eigen behoefte van ruim 8.000 woningen in de periode 2000-2015, een beperkte opvangtaak van rond de 2.000 woningen en de nog te bouwen woningen tot het jaar 2000, komt het totale woningbouwprogramma voor het studiegebied tot 2015 grofweg neer op 10.000 à 15.000 woningen. Uitgaande van een bouwdichtheid van 30 woningen per hectare, betekent dat een ruimtebeslag van ruim 300 à 500 ha. Daarnaast is er ruimte nodig voor bedrijven, groen en recreatie, wat neerkomt op enkele honderden hectares.

Tot slot is het duidelijk dat er een spanningsveld bestaat tussen het rijk en de streek over de mate van verstedelijking van het gebied. Dat komt mede voort uit het restrictief beleid van het rijk voor het Groene Hart. Maar niet alleen tussen het rijk en de streek, ook binnen het rijksbeleid bestaan er spanningen tussen de verschillende beleidsdoelen. Grootschalige woningbouw (nog geen bestaand beleid) staat op gespannen voet met het handhaven en versterken van het nationale centrum voor de bollenteelt. Tegen deze achtergrond zijn in deze studie verschillende opties voor verstedelijking in beschouwing genomen, uiteenlopend van een ontwikkeling in dezelfde orde van grootte als in de afgelopen jaren tot een (bijna) volledige verstedelijking van het gebied.

2. LANDSCHAP EN VERSTEDELIJKING; EEN BEWONERSONDERZOEK

2.1 Inleiding

Centraal in dit hoofdstuk staat de huidige kwaliteit van het landschap en de toekomst van dat landschap. Zo'n onderwerp kan niet op grote afstand van de dagelijkse werkelijkheid worden bestudeerd. De vraag rijst of de kwaliteit van het landschap bij doorgaande en extra verstedelijking wel is te handhaven. Voor een antwoord op die vraag zijn we onder meer aangewezen op kennis over de "dragers" van een landschap. Die dragers zijn de huidige bewoners van de Bollenstreek en hun activiteiten. Concreet gaat het om degenen die betrokken zijn bij het complex van bollenteelt (geconcentreerd bij Lisse, Hillegom, Noordwijkerhout, Sassenheim enzovoort), bloementeelt (rond Rijnsburg), toerisme (met de Keukenhof als hoofd-attractiepunt) en degenen die in het gebied wonen en recreëren. Voor hen is het landschap de dagelijkse leefomgeving. Het toekomstperspectief van het landschap is verbonden met hun eigen toekomst. Hun opvattingen over de huidige kwaliteit van het landschap en de inpasbaarheid van extra woningbouw in dat landschap zijn dan ook bouwstenen voor een verantwoorde besluitvorming. Met het oog op draagvlak is tevens van belang hoe zij denken over de maatschappelijke steun voor extra woningbouw en wat hun bereidheid is om zelf verantwoordelijkheid voor het toekomstige landschap te dragen. Met de beleving en waardering van het landschap als vertrekpunt doet dit hoofdstuk verslag van een kwalitatief bewonersonderzoek waarin enkele verstedelijkingsopties zijn voorgelegd aan een beperkt aantal doelgroepen, te weten alleen telers en burgers die in de Bollenstreek zelf wonen.

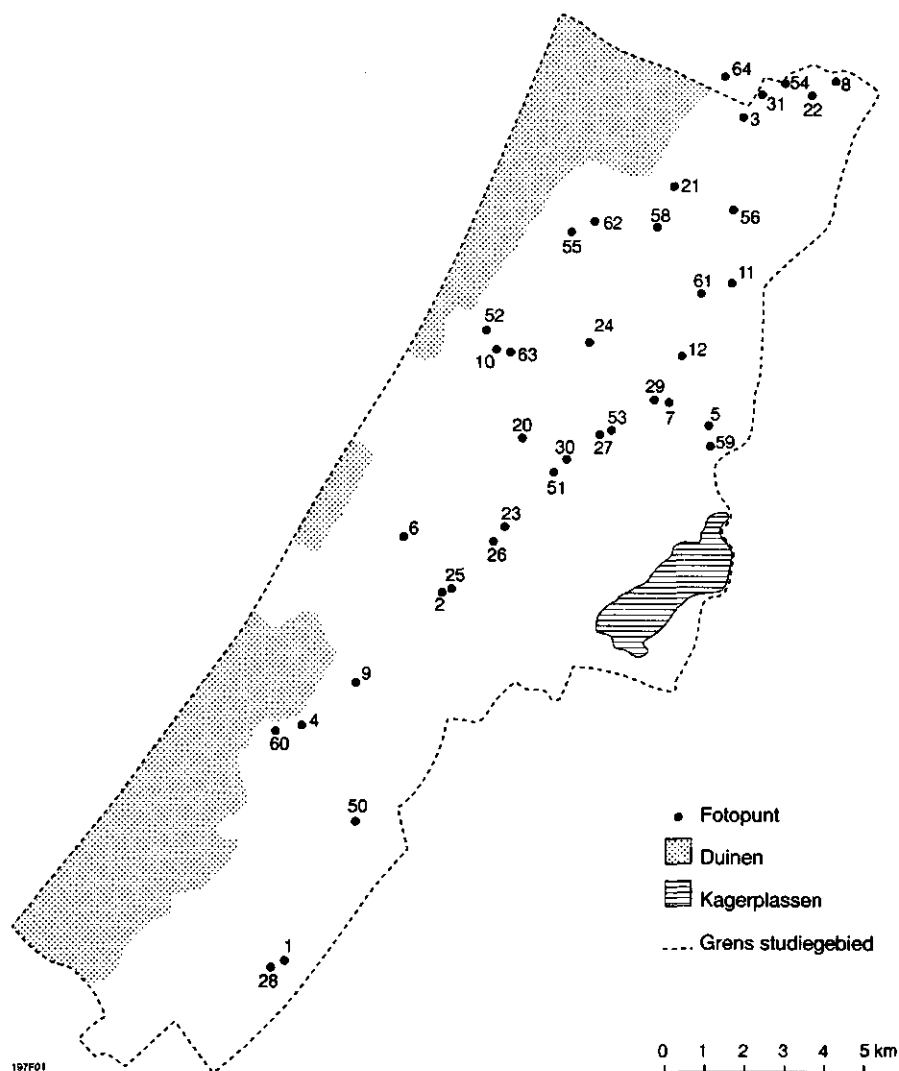
De volgende onderzoeksvragen zijn aan de orde:

1. Welke gebiedskenmerken staan centraal in de waarneming en waardering van het huidige landschap door telers en bewoners van de Bollenstreek?
2. Hoe bepalen deze gebiedskenmerken samen de kwaliteit van het landschap?
3. Hoe denkt de bevolking over de inpasbaarheid van de toekomstige verstedelijking in de landschapskwaliteit van het gebied?
4. Welke verwachtingen heeft de bevolking over de steun en duurzame instandhouding van de toekomstige kwaliteit van het landschap in het kader van het verstedelijkingsproces?

2.2 De interviews

De keuze van het beeldmateriaal

In overleg met de opdrachtgever zijn de gebiedsgrenzen en de doelgroepen vastgesteld. Na een beknopte literatuurstudie van landschapstypen en landschapseenheden in de Bollenstreek zijn tijdens een gebiedsverken-

Figuur 2.1 Spreiding van fotopunten over het studiegebied

ning verspreid over het gebied fotopunten vastgesteld. Op die punten zijn in juni 1995 panoramafoto's genomen. De invloed van de seizoenen is in de Bollenstreek echter relatief groot. Daarom is de collectie aangevuld met foto's die een indruk geven van de Bollenstreek in het voorjaar, wanneer de velden in bloei staan. Voor het bewonersonderzoek zijn uiteindelijk 39 foto's geselecteerd. Figuur 2.1 geeft de spreiding van fotopunten over het studiegebied. De panoramafoto's zijn in de gesprekken gebruikt om te achterhalen welke landschapskwaliteiten de bewoners aan de Bollenstreek toekennen. Voor de methode wordt aangesloten bij eerder belevingsonderzoek in Nederland en het buitenland (zie onder meer Coeterier et al., 1994; Palmer, 1983). Naast "beeldvragen" zijn "taalvragen" over hetzelfde onderwerp in de vragenlijst opgenomen.

Het formuleren van verstedelijkingsopties

Er zijn drie verstedelijkingsopties voorgelegd, respectievelijk met 15, 50 en 75% functieverandering van cultuurgrond tot het jaar 2015. Het is de bedoeling dat de respondenten aan de opties zelf - in dialoog met de onderzoekers - een invulling geven, in de vorm van "scenario's" die beslispunten en ideeën voor de ontwikkeling van de verstedelijking opleveren.

De eerste optie gaat uit van de *autonome verstedelijking*. Bij doortrekking van de ontwikkeling in de afgelopen jaren is tot 2015 een verlies van 400 ha bollengrond te verwachten op een totaal van 2.200 ha in 1994. In de interviews is de vraag gesteld welke gevolgen zijn te verwachten voor de landschapskwaliteit, de betekenis van recreatie en toerisme, bollen- en bloementeelt, natuur en milieu, indien deze "autonome ontwikkeling" zich zou voordoen. In deze eerste optie is nog geen sprake van extra woningbouw voor de opvang van Randstadbewoners van buiten de Bollenstreek. Dit gebeurt wel in de tweede optie: de optie van *veel verstedelijking*. Als deze optie doorgaat loopt de oppervlakte bollengrond van 1995 tot 2015 terug tot ongeveer de helft van het huidige areaal (rond 1.200 ha). Ook hier komen de landschappelijke consequenties aan de orde en de keuzes die deze optie impliceren, wat betreft recreatie en toerisme, het bollencomplex enzovoort.

In de laatste optie komt een groot deel van de streek in aanmerking voor woningbouw: ongeveer 75% van de bollengrond verdwijnt in de komende 20 jaren in het perspectief van *totale verstedelijking*. Ongeveer 600 ha, dat wil zeggen de oppervlakte van de Keukenhof en het omliggend bollengebied, blijft over. Tot de mogelijke consequenties behoort onder meer volledige verplaatsing van het complex van bollen, bloemen en de Keukenhof.

De doelgroepen

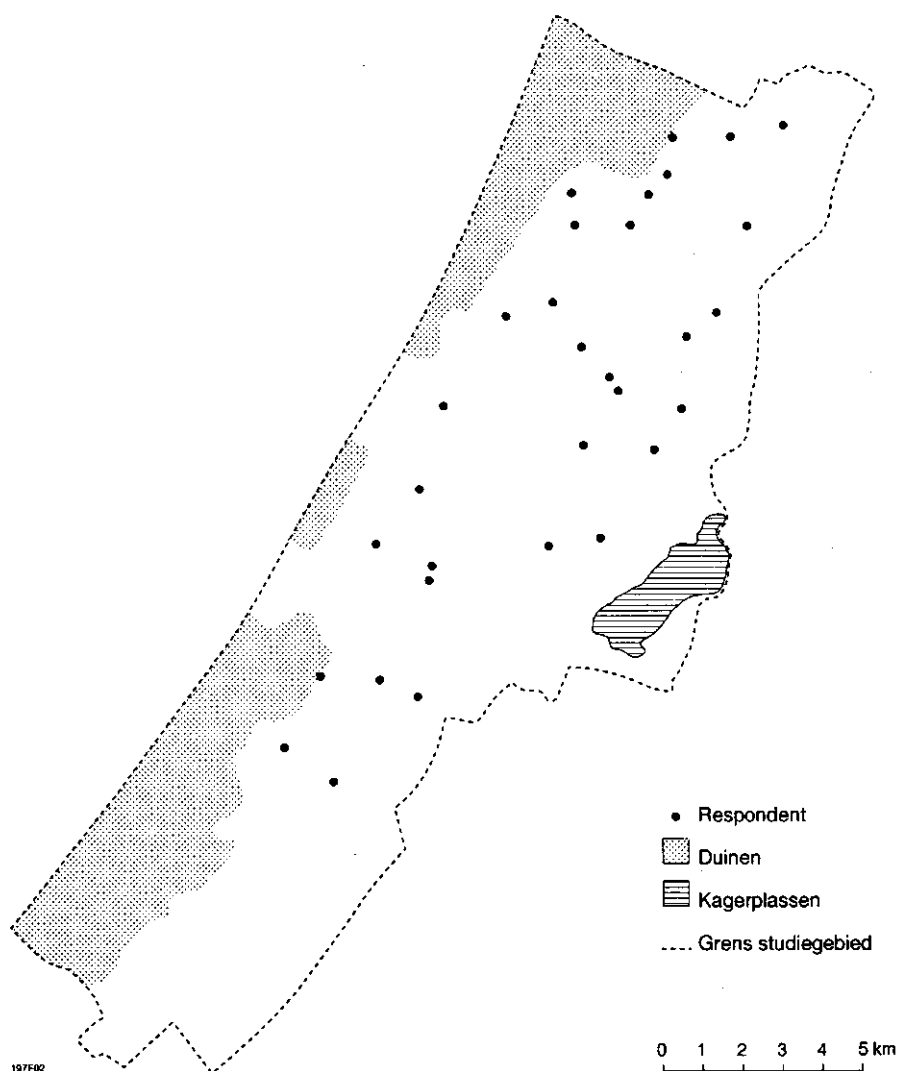
Er zijn twee doelgroepen onderscheiden. De eerste groep heeft een directe binding met bollen en bloemen: participanten in het agrarische complex (kwekers, telers, handelaren, werknemers). Deze groep wordt in het

vervolg aangeduid als *telers*. De tweede groep heeft geen of alleen indirecte binding met het bollencomplex. Het betreft bewoners van het buitengebied en de dorpen in de Bollenstreek die we noemen deze groep de *bewoners*. Bij de keuze is voorts uitgegaan van personen die ten minste enige jaren ervaring met het gebied hebben. De totale omvang van de steekproef kon wegens de beschikbare tijd niet groter zijn dan ongeveer 30 respondenten. Bewoners van omliggende steden (bijvoorbeeld Leiden) vielen daarvoor af. Gestreefd is naar een evenwichtige verdeling tussen doelgroepen (telers en bewoners). Uit een lijst van telers zijn door de onderzoeker zijn aselect twintig telers gekozen, rekening houdend met een goede spreiding over het gebied en gewogen naar het aantal deelnemers per gemeente. Eveneens zijn er twintig bewoners aangeschreven, die zijn aselect gekozen aan de hand van straatnamen (buitengebied) en het telefoonboek (voor namen en adressen); ook hier is rekening gehouden met het aantal inwoners per gemeente. De kandidaten zijn per brief gevraagd aan het onderzoek deel te nemen. Het aantal afgenomen interviews bedroeg 31 of wel 77,5% van de oorspronkelijk geselecteerde personen. De uitvoering van het onderzoek moest onder zeer ongunstige omstandigheden plaatsvinden: in de voor de telers en kwekers drukste periode van het jaar (rooien en pellen van de bloembollen); bij de bloemenkwekers topdrukte in de aanvoer in verband met het seizoen en het warme weer; en wat de bewoners betreft vlak voor de zomervakantie. In deze context is de respons zeer bevredigend te noemen. Op voorhand was over de steekproef weinig bekend. Op basis van de tijdens de interviews verkregen informatie konden 19 respondenten worden ingedeeld bij de categorie telers en 12 bij de bewoners. Beide doelgroepen zijn heterogeen van samenstelling. De telersgroep omvat naast bollen- en bloemenkwekers ook (glas)tuinders, een handelskwekerij, een agrarisch medewerker, handelaren en exporteurs. De oppervlakte cultuurgrond per bedrijf loopt uiteen van 1,2 ha tot 19 ha. De bedrijven zijn naar gewassen eveneens uiteenlopend: van sterk gespecialiseerd (jaarrond chrysantenstek, oppotten van gipskruid, dahlia's met kweekrecht) tot sterk gemengd (bollen, bloemen, vaste planten). Voor de arbeidsomvang geldt hetzelfde. Er zijn deeltijd- en eenpersoonsbedrijven. Het grootste deel bestaat uit gezinsbedrijven, maar er zit in het onderzoek ook een groot bedrijf met 50-60 man personeel en een kwekerij met twee buitenlandse vestigingen. Verder komen er op de bedrijven uiteenlopende combinaties van teelt en handelsactiviteiten voor, soms gecombineerd met een bestuursfunctie (wethouder) of bijvoorbeeld het schrijven van een column in een vaktijdschrift. De bewonersgroep bleek eveneens heterogeen. Naast huisvrouwen komen er directeurs/eigenaren en medewerkers uit het bedrijfsleven en de horeca in voor, verder een predikant, een zelfstandig winkelier en enkele gepensioneerden (keurmeester, makelaar, veehouder). De respondenten uit het buitengebied in deze groep blijken niet zelden via familie, bekenden en burens kennis over het bollen- en bloemencomplex te hebben of zijn daar vroeger persoonlijk bij betrokken geweest.

Alle respondenten in de groep telers zijn geboren en getogen in de Bollenstreek. dit geldt ook voor drie kwart van de bewoners. De leeftijd van

de respondenten loopt uiteen van 31 tot 72 jaar met een gemiddelde van 50 jaar.

De spreiding van de respondenten over het gebied is zeer bevredigend (figuur 2.2). Hoewel dit onderzoek niet op voorhand representatief genoemd mag worden voor de opvattingen van de gehele bevolking, zijn de uitkomsten gezien het bovenstaande een goede indicatie voor wat er onder de bevolking leeft.

Figuur 2.2 Spreiding van de respondenten over het studiegebied

De methode van onderzoek

Het onderzoek is volgens een kwalitatieve methode uitgevoerd, namelijk via diepteinterviews over landschap en verstedelijking. De antwoorden kwamen in een dialoog met de enquêteur tot stand. De basis daarvoor was een gestructureerde vragenlijst die, naast een blok met informatieve vragen, in hoofdzaak bestond uit open vragen over het landschap, de drie verstedelijkingsopties en de afweging en inzet van de respondent. De interviews duurden meestal anderhalf tot tweeënhalf uur. Voor de inhoud van de vragenlijst wordt verwezen naar bijlage 1.

2.3 De meningen over de huidige landschapskwaliteit

Het eigen karakter van de Bollenstreek

Met behulp van verschillende taalvragen (open vragen zonder foto's te tonen) is nagegaan welke kenmerken de bewoners en telers aan "hun" landschap toekennen. Daarbij wordt eerst de Bollenstreek vergeleken met omliggende gebieden, om vervolgens door te vragen naar verschillen tussen deelgebieden. Door ook nog te vragen naar wat onvervangbaar is in het landschap en naar wat men van het landschap niet zou missen als men zou moeten verhuizen, is een zo compleet mogelijk beeld verkregen van de kwaliteit van het landschap in de beleving van de bewoners.

Wat de respondenten als kenmerkend voor de Bollenstreek zien is in de eerste plaats de *afwisseling*. Er zijn niet alleen bollen en bloemen. Er is ook verspreide bebouwing met huizen en bollenschuren en kassen, met een overgang naar de dorpsbebouwing en een achtergrond van bossen en duinen. *Afwisseling* is voor velen ook natuurlijke *afwisseling*. Daarmee bedoelen zij dat het gebied niet te dicht bevolkt is, met als gevolg dat "de natuur" nog een eigen plaats heeft behouden in het karakter van het landschap. Overigens wordt opgemerkt dat met de verstedelijking (door sportvelden, kassen, wegen, bebouwing) ook de begroeiing is toegenomen; het landschap is groener geworden. Daarnaast wordt het eigen karakter bepaald door wat vaak *rommelige bedrijvigheid* wordt genoemd. In een landschap dat ruimtelijk als overwegend betrekkelijk kleinschalig en gevarieerd wordt ervaren, is tevens sprake van gevarieerde activiteiten. Belangrijk is dan uiteraard het complex van activiteiten dat samenhangt met de bollenteelt. Er wordt gewezen op de aanwezigheid van de geestgronden, die met hun kalkhoudende bodem (zand) en een goede waterhuishouding bij uitstek geschikt zijn voor bollenteelt. Hoewel er steeds meer elders bollen worden geteeld, zijn de teelttechnische voorwaarden in dit gebied heel gunstig, speciaal voor de hyacintenteelt. Een laatste aspect van de afwisseling is de *seizoensgebondenheid*. de Bollenstreek is in het voorjaar heel anders dan in het najaar. Dat wordt soms heel sterk gevoeld: "twee weken is het hier de mooiste streek, de rest van het jaar is het kaal, met zand en stro". De kleuri-

ge velden ontbreken in het najaar, maar "als alles onder het stro ligt, geeft dat rust".

Afwisseling dus in een drietal opzichten, naar de schaal en de natuurlijke verscheidenheid in de ruimte, naar enigszins rommelige bedrijvigheid van mensen en naar afwisseling van de seizoenen. Dat is voor de Bollenstreek kenmerkend. Spontaan worden verder genoemd: de veelkleurigheid van de teelten en het toch nog vrij weidse uitzicht en het gevoel van ruimte (glas domineert in grote delen niet, in tegenstelling tot de omgeving van Rijnsburg, Valkenburg). De weidsheid vermindert echter; het met bebouwing, sportvelden, industriële bedrijvigheid, wegen enzovoort dichtslibben van het gebied wordt eveneens spontaan genoemd in de beschrijving van het landschap. Meer incidenteel worden vermeld: de toegankelijkheid, de nabijheid van steden en de centrumfunctie, de duinen, relictten uit het verleden (ruïnes) en de gezelligheid. De vragen over (on)vervangbaarheid van het landschap leverden in dit opzicht geen nieuwe inzichten op. Onvervangbaar ten opzichte van de omliggende gebieden in de Randstad is toch vooral het nog weidse, open karakter, met de geestgrond, de bloeiende bollen en de duinenrij op de achtergrond. De mooie afwisseling, de rust, het klimaat, de wind en de zee horen er ook bij. Slechts weinig respondenten schoot spontaan iets te binnen over wat men niet zou missen in het landschap. De schaarse reacties hebben betrekking op het langzaam volbouwen van het gebied en de toename van geluidshinder (autoverkeer, vliegtuigen). Slechts één respondent zou heel veel niet missen: de kaalheid, ongezelligheid, slordigheid, de lelijke opstallen, overvol; alleen de duinenrij was in dit geval onvervangbaar.

Open vragen zijn bij uitstek geschikt om spontaan ervaren landschapskenmerken op te sporen. Doorvragen op deze aspecten geeft meer precisering. Een checklist van aspecten van het landschap is gebruikt om een en ander op volledigheid te toetsen. Het gaat om aspecten die tijdens de veldverkenning zijn opgevallen of in belevingsonderzoek in andere gebieden een grote rol spelen. De onderzoeker stelt ze in dit geval zelf aan de orde. Op die lijst komt bijvoorbeeld water voor. Water blijkt inderdaad een kenmerk van de Bollenstreek te zijn, maar het gaat niet om een krachtig beeldbepalend element. Het "hoort erbij" en heeft vele functies. Vooral de waterstand en een goede ont- en afwatering is voor telers van belang. Beregening is niet nodig doordat de waterstand door de waterleidingbedrijven scherp in de gaten wordt gehouden. Via deze checklist kon ook de betekenis van natuur beter ingevuld worden. Natuur is vooral de duinen, in mindere mate ook de levende natuur in het hele bollengebied. Volgens sommigen zijn ook de bollen (gecultiveerde) natuur; anderen maken juist een bewust onderscheid tussen bollen (dat is cultuur) en natuur. De zes weken in het voorjaar zijn het mooist, hoewel de laatste jaren ook andere teelten voor kleurigheid zorgen (dahlia's; vaste planten). Weidegebieden vormen volgens sommigen eveneens onderdeel van de natuur. Andere elementen in de beleving van het landschap, zoals bepaalde oriëntatiepunten (kerktorens, bij De Engel), landgoederen, verkeer en lawaai, spelen geen bijzondere rol in het landschapsbeeld. Dit geldt ook voor het milieu. Hoewel het beleid

voor het milieu allemaal ineens is gekomen, wordt volgens de telers aan herstel van het milieu nu goed gewerkt. Zij voeren aan dat de milieumaatregelen grote consequenties voor de bedrijfsvoering hebben. Daar wordt te licht over gedacht; er wordt veel op basis van papier beslist. Er wordt ook nog onvoldoende maatwerk geleverd, bijvoorbeeld voor bedrijven met rolkassen of bedrijven die land onder water willen zetten. Teler hechten er belang aan, dat het milieu uit de sfeer van de confrontatie blijft.

Gebiedsverschillen

In grote lijnen is hiervoor het eigen karakter van het landschap beschreven. Wat betreft interne verschillen is een kleine minderheid van respondenten (16%) van mening dat er geen echte gebiedsverschillen zijn. De rest let hoofdzakelijk op het gebruik en de visuele verscheidenheid. De sterk verstedelijkte gedeelten worden veelal op voorhand uitgesloten van de gebiedsindeling en ook de duinen krijgen een aparte plaats. Die zijn heuvelachtig en bestaan uit de boswachterij en de waterleidingduinen. De stad (maar ook aanzienlijke kassenbouw) wordt meestal gezien als bedreigend voor het bestaande landschapsbeeld en de duinen. De rest van de Bollenstreek komt in aanmerking voor een vrij grove indeling in twee tot drie gebiedsdelen. Dat betreft dan het echte bollengebied in de "polder", dat wil zeggen een brede strook achter de duinen met zijn de geestgronden die worden benut voor de bollenteelt. Daarnaast is er het weidegebied dat bij Voorhout begint. Deze wordt afgewisseld door het kleinschalige, intensief gebruikte landschap van de bloementeel. Andere indelingen komen minder vaak voor en ook immateriële criteria voor gebiedsindelingen, zoals de mentaliteit van de bevolking en de lokale geschiedenis van een gebied. De wisselende intensiteit van bebouwing in het landschap (Voorhout-Sassenheim; Noordwijkerhout-Warmond) leidt meestal ook niet tot nadere gebiedsindelingen, met uitzondering van de aaneengesloten bebouwing van kernen.

Foto-indelingen

De beeldvragen zijn gesteld voor twee series met elk 12 panoramafoto's. Beide series bestaan uit een verscheidenheid van landschapsopnamen. Slechts één respondent was niet in staat een serie foto's in stapeltjes te verdelen. Naar zijn mening gaven alle foto's in onderlinge samenhang weer wat het landschap van de Bollenstreek is. De anderen kozen vaak twee tot vier stapeltjes. Elk stapeltje verwijst naar een bepaald type of kenmerk van het landschap. De volgende clusters zijn gevonden:

- bollenlandschap
In dit type landschap overheerst de "echte" bollenteelt of "teelland" (foto 2.1). Daarbij wordt vaak onderscheid gemaakt tussen een wat grootschalig en een kleinschalig bollenlandschap. Het eerste is een wat ruimer landschap met grootschalige bollenteelt in een landelijk beeld

met bos, een kerktoren enzovoort. Het tweede is kleinschaliger, iets rommeliger, met kassen en verdere verstedelijking;

- weidelandschap

Dit type landschap wordt omschreven als echt weidegebied of "boerenland" (foto 2.2). Volgens de telers zijn de weidegronden met beesten op deze foto's het randgebeuren van de bollen. De bewoners zien hierin meer een eigen type landschap: landelijk groen met veel natuur naast veeteelt en gras. Een mooi landelijk landschap, maar ook voor hen niet typisch voor de Bollenstreek. Daarnaast wordt soms landschap onderscheiden, bestaande uit een combinatie van weiland met bollen en vergezichten. Een laag, plat, vrij leeg, niet typisch boerenlandschap;

- kleinschalig gemengd landschap

Het gaat hier om de bloemisterij, tuinderij, bollenteelt (met platte bakken voor dahlia's), aardig door de kleinschaligheid van wegen met tuinafscheiding en met een zekere rommeligheid. Met oprukkende bebouwing, ook in de vorm van kassen (foto 2.3).

Foto 2.1 Typerende foto van het teelland

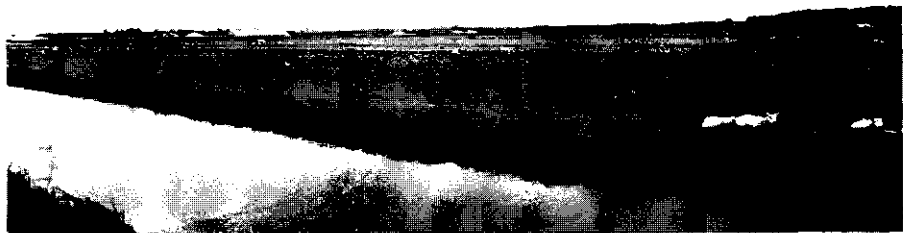

Foto 2.2 Typerende foto van het boerenland

Sommige foto's werden door de respondenten afgezonderd omdat zij niet in een stapel waren onder te brengen. Zij boden te weinig houvast voor een landschapsindeling of konden overal in het gebied genomen zijn (foto 2.4).

Foto 2.3 Typerende foto van het kleinschalige gemengde landschap

Foto 2.4 Foto die overal in het gebied genomen kan zijn

Tot slot zijn de twee series met een aanvulling daarop (totaal 39 foto's) aan de respondenten voorgelegd, met de vraag daaruit zes foto's te kiezen die het best het eigen karakter van de streek weergeven. In totaal 9 foto's scoren hoog, met tussen de 7 en 14 respondenten per foto. De hoogste score betreft een foto die bij Lisse is genomen (foto 2.5). De respondenten wijzen op de ruimte en het landelijke dat de foto uitstraalt, met bollen velden, de watering en enkele kassen. Er is in Noord-Holland ook genoeg bollengebied, maar een slingerende watergang: "dat heb je niet in De Noord". De foto is veruit favoriet bij de telers (elf respondenten). Bij de bewoners scoort een andere foto het hoogst (vijf respondenten). Deze toont een combinatie van bloeiende bollen en een duinlandschap (foto 2.6). De telers kiezen deze minder, wellicht omdat ze weten dat de foto geen duinlandschap toont maar een vuilnisbelt.

Foto 2.5 Foto die het beste het eigen karakter van het bollengebied weergeeft volgens de telers

Foto 2.6 Een combinatie van bloeiende bollen en duinlandschap, favoriet bij de bewoners

Kwaliteit als samenstel van kenmerken

Met behulp van verschillende vragen en foto's is in het voorgaande een aantal kenmerken van het landschap opgespoord. De verkregen informatie was daarbij telkens afhankelijk van de gestelde vraag en invalshoek. Zo leveren open vragen reacties op die vooraf weinig beïnvloed zijn door de interviewer, maar de verkregen informatie is vaak weinig consistent: het gaat meestal om een vrij willekeurig aantal spontaan genoemde kenmerken. Foto's geven daarentegen een meer consistente, maar tegelijk ook beperkter overzicht van kenmerken omdat zij uitsluitend de op de foto zichtbare beeldkenmerken tonen.

Als we alle verkregen informatie samenvoegen in een poging om de kwaliteit van het landschap in de Bollenstreek als een samenstel van zichtbare en onzichtbare kenmerken te beschrijven, dan zijn er kenmerken die telkens terugkeren in de beleving en waardering van de bevolking. Als alge-

mene criteria in de beleving van het landschap en de landschapsindelingen komen naar voren:

- het gebruik

Het gebruikskarakter, en dan vooral de verscheidenheid van het agrarisch gebruik, is een opvallende determinant in de beleving van het landschap. De hoofdingeling is die van "teelland" (bollenteelt en in mindere mate bloementeelt) en "boerenland" (voornamelijk grasland met veehouderij). De geschiktheid van de grond en de waterhuishouding wordt veel genoemd. Geestgronden zijn uitermate geschikt voor de teelt; die zijn voor de meesten karakteristieker en - als het er op aan komt - ook waardevoller dan de graslanden in het gebied. Graslanden zou men echter niet graag opofferen, omdat zij een essentieel "randgebeuren" in de streek zijn. Dat er de afgelopen jaren desondanks veel nieuwbouw is verschenen op bollengrond en minder in de veengebieden buiten de Bollenstreek, wordt mede verklaard uit de geschiktheid van de grond voor woningbouw. Er zijn minder stichtingskosten: er hoeft niet geheid te worden. Er is verschil tussen de "landelijke" delen en de gebouwde omgeving van dorpen en steden. Veel respondenten gaat het daarbij om de gebruikswaarde en minder om de visuele of esthetische vorm van het landschap. Zo wordt nauwelijks gerept over laagbouw of hoogbouw, wel of het gaat om bollenteelt of "bedrijvigheid". Daarmee wordt bedoeld op allerlei niet-grondgebonden economische activiteiten samenhangend met de centrumfunctie waardoor er bijvoorbeeld grote hallen of schuren in het landschap verrijzen;

- de visueel-ruimtelijke aspecten of het beeld

Opvallend tweede criterium is de ruimtelijke afwisseling van elementen in het landschap. Een landschap bestaat nooit alleen uit bollengrond of bloementeelt, ook altijd uit bijvoorbeeld bebouwing en kleurige en geurige velden. Dit laatste wijst op de seizoenafhankelijkheid van een landschap die in samenhang met het visueel-ruimtelijke aspect naar voren wordt gebracht. Daarnaast zijn kenmerken als water en natuur belangrijk. Deze aspecten komen in het bijzonder naar voren als foto's worden getoond. Of wanneer de interviewer deze zelf aan de orde stelt. Uit de open taalvragen komen ze minder expliciet en minder concreet als kenmerk naar voren. Ook de schaal van het landschap wordt genoemd. Niet als constante, maar als variabele: juist de afwisseling in schaal en de kwetsbaarheid van de maat van de ruimte valt op. Het landschap is niet alleen grootschalig of alleen kleinschalig; het is geen eenheidsworst. De weidsheid komt meermalen ter sprake, maar juist omdat deze er nu is en dreigt te verdwijnen door versnippering en dichtslibben.

Andere kenmerken uit de checklist leveren geen aanvulling op het voorgaande. Zo is het aantal opvallende oriëntatiepunten in het landschap beperkt en spelen minder zichtbare aspecten als verkeer, lawaai en milieu geen bijzondere rol in de Bollenstreek. Ook andere aspecten zoals de mentaliteit van de bevolking in deelgebieden of de cultuurhistorische betekenis

van een landschap komen zelden aan de orde in dit deel van het interview. De kwaliteit van het landschap zit in specifieke combinaties van gebruiks- en visueel-ruimtelijke kenmerken. Het is binnen de beperkte opzet van dit onderzoek niet mogelijk om op systematische wijze synthese-kenmerken op te sporen. Zoals de hoog scorende foto's bij de vraag naar het karakter van het landschap echter aangeven, is het toch de bollenteelt in een ruimtelijk decor van natuur (duinen, water en beplanting), grasland en bebouwing (van de dorpen) op de achtergrond die de kwaliteit van het landschap in de Bollenstreek bepalen. De stad en kassenbouw zijn daarbij meer een bedreiging dan een pijler voor de kwaliteit, omdat zij bijdragen aan de versnippering. Zij bedreigen de weidsheid, het nog ruime uitzicht. Het gebied langs de Oude Rijn (Leiden, Rijnsburg, Valkenburg, Katwijk) en de strook tussen Sasenheim en Voorhout worden om die reden minder gewaardeerd. Afzonderlijke elementen als het vliegveld, de Keukenhof en de recreatieplas - worden niet ervaren als belangrijke dragers van het landschap.

Verschillen tussen doelgroepen

De verschillen in beleving tussen telers en bewoners zijn voornamelijk accentverschillen. Bij de taalvragen leggen de bewoners meer nadruk op de weidsheid van het uitzicht (weinig glastuinbouw). Ook wijzen zij meer dan de telers op de kleur van de velden met allemaal bollen, bloemen en weggetjes in het landschap en de rust. De nabijheid van de zee en de duinen voor recreatie noemen zij meer dan de telers om hun afzonderlijke bijdrage aan de kwaliteit van de Bollenstreek. Bij de foto's heeft het grasland met zijn natuur en landelijk groen eveneens meer een zelfstandige, aparte bekooring. De telers zien de lage, platte weidegebieden met beesten en vergezichten daarentegen meer als een waardevol randgebeuren in de afwisseling van de meer grootschalige bollenteelt en het kleinschaliger gemengde teelland (met bollen en bloemen) dat dreigt te worden ingesloten door bebouwing. Verder noemen zij vaker het unieke van de geestgronden, het gunstige klimaat, de waterhuishouding en de wat rommelige bedrijvigheid.

Conclusies

De respondenten zien voor de Bollenstreek als karakteristiek kenmerk van het landschap de afwisseling in een drietal opzichten: de afwisseling in de schaal en de natuurlijke verscheidenheid van de ruimte, de afwisseling in de kleinschalige bedrijvigheid en de afwisseling in de seizoenen. Deze afwisseling speelt zich af binnen het decor van het duinlandschap. Verder speelt de veelkleurigheid van de teelten en het toch nog vrij weidse uitzicht en gevoel van ruimte een belangrijke rol. Naast de steden, dorpen en de duinen onderscheiden de respondenten veelal drie landschapstypen in de Bollenstreek: het eigenlijke bollenlandschap, het weidelandschap en het kleinschalige gemengde landschap. De kwaliteit van het landschap zit in de specifieke combinatie van gebruiks- en beeldkenmerken van de verschillende land-

schapstypen. Het bollenlandschap van de geestgronden wordt daarbij als uniek aangemerkt.

2.4 De meningen over optie 1: autonome verstedelijking

Aantasting van landschapskwaliteit?

Het eerste verstedelijkingsperspectief betreft een proces dat in feite al lang aan de gang is in de Bollenstreek: de toename van het urbane grondgebruik in de vorm van dorpsuitbreidingen, meer wegen, sportparken, economische bedrijvigheid enzovoort. Terecht wordt daarover opgemerkt dat dit proces helemaal niet autonoom is en wel degelijk te beïnvloeden is ("wat is autonoom: velen bemoeien zich ermee"). Ondanks de "maakbaarheid" van de toekomstige ontwikkeling tonen veel respondenten zich sceptisch over de praktische mogelijkheden om deze verstedelijking terug te dringen; ze zien deze ontwikkeling als haast onvermijdelijk. Gevraagd naar de gevolgen ervan voor het landschap zegt een klein deel (14%) van de respondenten, dat deze wel meevallen. Opvallend is dat het voornamelijk enkele telers zijn die deze opvatting aandragen. De overgrote meerderheid (86%) toont zich bezorgd over de gevolgen en ziet in deze verstedelijking een aantasting van het huidige landschap. De aantasting betreft drie verschillende richtingen:

- het verdwijnen van het landelijke karakter en de afwisseling in het gebied
Verstedelijking is in de ogen van de bevolking een dynamisch proces met een massaal karakter, dat niet alleen uit woningbouw bestaat. Net als de bollen en bloemen is het een complex dat ook meer industrie, wegen enzovoort met zich meebrengt. Dit proces is een bedreiging van de continuïteit in schaal die het landschapskarakter nu heeft. Ruim de helft van de respondenten geeft deze interpretatie;
- het inleveren van nog meer bollengrond voor verstedelijking
De aantasting beperkt zich in deze visie tot een bepaald onderdeel van het landschapskarakter. Dit leidt er toe dat eerder sprake is van "verschraling", dan van het verdwijnen van de landschapskwaliteit. Ongeveer een derde van de respondenten noemt deze interpretatie;
- de aantasting van de weidsheid van het landschap
Daarmee doelen de respondenten op het overzicht en in het bijzonder het zicht op het decor, de horizon van duinen en beplanting, dat nu nog op menige plek in het gebied bewaard is gebleven. Ongeveer een kwart van de respondenten wijst op dit gevolg van verstedelijking voor het landschap.

Behoefte aan maatregelen

Bezorgdheid over de autonome ontwikkeling is voor twee derde van de respondenten aanleiding voor een pleidooi om flankerende maatregelen

te treffen, die de effecten van de verstedelijking op de landschapskwaliteit moeten opvangen. Zij vinden dergelijke maatregelen zeer belangrijk. Voor het behoud van de landschapskwaliteit wordt aan het volgende gedacht:

- de ruimtelijke ordening
Planologische instrumenten worden verreweg het meest genoemd als middel om te zorgen dat de open ruimte die nog niet verstedelijkt is, ook in de toekomst open blijft. Uitbreiding van bebouwing moet plaats hebben op lege plekken in de bebouwde kom of aansluiten bij de bestaande dorpsbebouwing en niet de vorm krijgen van grote, zelfstandige woonwijken. Voorhout wordt genoemd als een voorbeeld hoe het niet moet. De opvang van bewoners van Leiden had niet daar moeten plaatshebben, maar dichterbij die stad. Voorkomen moet worden dat dorpen aan elkaar groeien, tot een grote nederzetting zonder eigen identiteit;
- specifieke maatregelen om de geestgronden te vrijwaren van bebouwing
De geestgronden zijn uit agrarisch oogpunt bijzonder waardevol. Verplaatsing van bollenteelt naar andere gebieden is technisch mogelijk en gebeurt in de praktijk ook. Maar elders treden bijvoorbeeld eerder ziekten op, die intensieve bestrijding nodig maken (hoge virusdruk);
- meer groenvoorzieningen, zodat het gebied kan blijven functioneren als een groene long
Ook op bollengrond kan hieraan meer worden gedaan. Bijvoorbeeld in plaats van het doodspuiten van de gewassen na de bloei en het loof laten liggen, een groenbemester inzaaien. Dit verdringt het onkruid en het staat ook verzorgder;
- stedenbouwkundige maatregelen
Zorgen voor een ruime opzet van de bouwlocatie, geen hoogbouw.

Aandacht voor recreatie en toerisme

Een ruime meerderheid (twee op de drie respondenten) ziet in de autonome verstedelijking géén aanleiding om aan recreatie extra aandacht te besteden. Wel dienen de gebruikelijke mogelijkheden voor recreatie als onderdeel van de dagelijkse woonomgeving in orde te zijn. Dit betekent voorzieningen treffen in de sfeer van het recreatief medegebruik (fiets- en wandelpaden) en de voorzieningen in de woonwijken zelf (plantsoenen enzovoort). Vooral de bewoners wijzen hierop. De functies van recreatie en toerisme, bollen en bloemen zijn volgens hen bij deze optie goed met elkaar te combineren. Slechts een enkeling ziet problemen opdoemen; dit betreft de toename van de verkeersdruk, protesten tegen het spuiten in de bollenteelt en een tekort aan bollengrond. Opgemerkt wordt, dat er geen sprake is van een gecoördineerd en bewust gestuurd samengaan van deze functies. Ze vallen in de Bollenstreek gewoon samen. De kwekers hebben weinig feeling met toeristen en omgekeerd zijn de toeristen meer geïnteresseerd in de bloemen dan in de kwekers. Het complex van bollen, bloemen en toerisme omvat dus verschillende belangen die van elkaars nabijheid pro-

fiteren. Wat betreft het toerisme gaat het met name om het bestaan van de Keukenhof. Ruim de helft heeft geen behoefte aan wijzigingen in de huidige opzet, een derde deel zou wel voelen voor een proef om de functie uit te breiden, echter niet in termen van een bredere functie. De Keukenhof moet de ambassadeur van het bollencomplex blijven, maar zou wel meer de ontwikkelingen in de sector kunnen volgen door nog actiever in te spelen op het brede aanbod van de exporteurs. Vanaf begin mei zijn er voor toeristen veel alternatieven en daarom is het uit oogpunt van concurrentie verstandig om het bijzondere karakter te handhaven. Het park zou langer open kunnen blijven door het assortiment te vergroten met vaste planten en met bijvoorbeeld een heemtuin. Dit zou de beperkte functie die de Keukenhof momenteel heeft voor de bewoners van de Bollenstreek zelf vergroten.

Aandacht voor bollen en bloemen

Eén op de drie bewoners onthield zich van uitspraken over dit onderwerp. De anderen hadden weinig specifieke aanbevelingen. Bij de telers blijkt een meerderheid géén behoefte aan extra aandacht voor de bollen- en bloemensector te hebben. De sector (de "markt") lost de problemen zelf wel op, zo is de mening; dat gebeurt altijd al. Voortdurend is men bezig met vernieuwen en zoekt men naar oplossingen, zoals voor de versnippering van percelen, de komst van kassen, grond verhuren. Niet alleen in het gebied zelf, maar ook buiten de Bollenstreek (bijvoorbeeld in De Noord) worden de oplossingen gevonden. Het hart van de handel zit echter in De Zuid. Een minderheid van de telers benadrukt dat maatregelen toch wenselijk blijven om het voortbestaan van de sector te ondersteunen, bijvoorbeeld:

- via ruimtelijke ordening de ruimte open houden;
- extra inspanningen om de centrumfunctie in stand te houden;
- door begrip te kweken;
- door schaalvergroting in de teelt van bollen en bloemen te bevorderen en
- door de efficiency in de bedrijfsvoering te verhogen.

Aandacht voor de samenhang met andere functies van het landschap

De overige functies komen in deze optie weinig ter sprake, zoals het milieu, verkeer, industrie, de historische bebouwing (bollenschuren). Vooral de telers zien de Bollenstreek niet als een bijzonder probleemgebied voor het milieu. Het bestaan van een milieuprobleem wordt algemeen erkend, omdat de huidige intensieve produktie niet zonder chemische middelen en veel (kunst)mest kan. Er wordt echter goed aan dit probleem gewerkt. Het onmiskenbaar aanwezige milieubesef bij de telers leidt veelal tot praktische suggesties: het spuiten verder beperken en er nog zorgvuldiger mee omgaan (niet met windkracht 5 het land op), meer voorlichting, beter omgaan met afvalwater op de veilingen enzovoort. De bewoners delen deze opvatting van de telers, maar vinden aan de andere kant extra aandacht en hogere eisen "altijd goed".

Eén functie springt eruit: de grote aandacht voor natuur. Meer dan in het kader van de kwaliteit van het landschap wordt in het gesprek over de verstedelijkingsopties bewust onderscheid gemaakt tussen cultuur (met name de teelt van bollen en bloemen) en natuur. Het behoud van de bestaande natuur is voor heel veel respondenten een belangrijke zaak. In de eerste plaats betreft dit de duinen. Een bestemmingsverandering van het duingebied is nauwelijks bespreekbaar. Ook wordt het belang van een extra zorgvuldig beheer van de duinen benadrukt, met name het handhaven van het bijzondere karakter (oorspronkelijk houden, geen bossen aanleggen), de rust en het in de hand houden van de toegankelijkheid. Vooral de bewoners benadrukken dit. Daarnaast wordt door beide doelgroepen veel waarde gehecht aan behoud van de natuur in het open landschap achter de duinen, waarbij de weilanden ter sprake komen, het water en de slootkanten, groenelementen en landgoederen. Eventueel zou de bollenteelt in de vorm van een bufferzone tegen de verstedelijking aan het behoud van de natuur kunnen bijdragen, zo is de mening van een teler. Er heerst overigens wel enige scepsis over de maatregelen. De zorg voor de natuur kan voornamelijk kosmetisch zijn: "We moeten je hand af hakken, maar we doen er een mooi verband om."

Verschillen tussen de doelgroepen

In het voorgaande is reeds hier en daar op verschillen gewezen. De kwekers maken zich iets minder zorgen over de gevolgen van autonome verstedelijking dan de bewoners. Maar het idee van een wezenlijke aantasting van het landschap is verder in beide groepen zeer breed aanwezig. Merkwaardig genoeg wijzen meer bewoners dan telers op een mogelijk negatieve invloed van verstedelijking op de bestaansmogelijkheden in de bollen- en bloemensector. Ook noemen zij vaker de ruimtelijke ordening als sturingsinstrument om de kwaliteit van het landschap te behouden en verwerpen zij hoogbouw. De telers denken meer aan groenmaatregelen, meer echter in termen van "altijd goed" dan als noodzakelijkheid. Ze hebben minder behoefte aan extra aandacht voor recreatie en toerisme én voor bollen en bloemen. Zij denken meer in termen van individuele zelfwerkzaamheid, die er overigens in de sector volgens hen altijd al is geweest. De telers zoeken voortdurend zelf naar oplossingen. Daarvoor moeten geen subsidies ingezet worden, maar moet hen de ruimte worden gelaten om die zelfwerkzaamheid te effectueren.

Conclusies

De voornaamste conclusie bij deze optie is dat extra verstedelijking geen nieuw probleem schept, maar een reeds bestaand probleem verzwaart. De verstedelijking is reeds een probleem voor de bevolking. Het overgrote deel vindt dat de autonome verstedelijking de kwaliteit van het landschap wezenlijk aantast. Begeleidende landschapsmaatregelen zijn dan ook erg belangrijk, waarbij in het bijzonder moet worden opgepast dat er

geen bestaande natuur verloren gaat. Een herstructurering of sanering van recreatie en toerisme en van het bollen- en bloemencomplex is niet aan de orde. Vooral de telers geven aan zelfwerkzaamheid de voorkeur; aanpassing en vernieuwing is een traditie in de sector. De handel zien velen als het hart van de Bollenstreek. Niet overheidssteun, maar handhaven van de handelingsruimte om zelf oplossingen te vinden heeft de voorkeur. De bewoners denken eveneens in termen van aanpassing en flexibiliteit, maar zien een actievere rol voor de overheid (en de Keukenhof) en benadrukken een meer actieve inzet voor het behoud van immateriële goederen als de oorspronkelijkheid van de duinen en de inpasbaarheid van verstedelijking in het landschap.

2.5 De meningen over optie 2: veel verstedelijking

Gevolgen voor het landschap

Bij deze optie, waarin de helft van de bollengrond voor bestemmingsverandering in de richting van woningbouw in aanmerking komt, rijzen bij een aantal respondenten reeds twijfels over de zin van dit onderzoek: "Ik zit vragen te beantwoorden, die ik niet wil beantwoorden; dit zijn onvoorstelbare vragen." Ongeveer een kwart van de respondenten neemt de optie niet serieus, vindt deze niet aan de orde, kan zich de gevolgen niet voorstellen of vindt deze desastreus: "Je houdt alleen een mooi gebouw over, wegen, straten, geen landschap." Verstedelijking in deze omvang is voor hen bij voorbaat niet inpasbaar in de Bollenstreek. Voor grote bouwlocaties moet men maar uitwijken naar het Groene Hart (Alphen aan de Rijn), Haarlemmermeer, Zoeterwoude, de polder (Flevoland), Markerwaard, de provincie Groningen.

De rest (75%) is bereid mee te denken over de invulling van deze optie. Allereerst de gevolgen. Ten opzichte van voorgaande optie is sprake van een diverser patroon van gevolgen. De 50%-optie roept vooral niet-eenduidige effecten op die erop wijzen dat op uiteenlopende, maar gestapelde wijze de kwaliteit van het landschap wordt aangetast. Slechts een enkele respondent denkt dat vrijwel alle kenmerken behouden kunnen blijven. Vrijwel iedereen verwacht een min of meer totale aantasting:

- het karakter verdwijnt, wordt vernietigd. Een rommelig landschap blijft over, waarin visueel geen samenhang is te bekennen;
- de telers geven een precisering. Eén van de pijlers van het huidige landschap, de bollenteelt, zien zij ten dode opgeschreven. Zijzelf denken misschien uit te wijken naar een ander landschap waarin nog voldoende produktieruimte aanwezig is;
- bij de bewoners bestaan zorgen over de extra woningbouw. Daarachter zit een complex van behoeften met veel ruimtelijke consequenties. Niet alleen hoogbouw lijkt onvermijdelijk, ook wegen, industrie en sportvoorzieningen zullen ruimte opeisen;

- de overige gevolgen betreffen het verdwijnen van de vergezichten (weidsheid) en het opofferen van natuur.

Behouden of vernieuwen?

De gevolgen zijn in deze optie zo groot, dat in ieder geval gerichte maatregelen nodig zijn om het landschap aantrekkelijk te houden. Die maatregelen kunnen gericht zijn op handhaving van het bestaande landschapskarakter of het realiseren van een nieuw type landschap. Het overgrote deel van de respondenten (circa 75%) voelt voor de mogelijkheid om het bestaande karakter te handhaven. Niet uit behoudzucht, maar omdat men ervan overtuigd is dat het huidige karakter nooit in zijn alomvattende betekenis te vervangen is. Een nieuw landschap kan je overal maken, zo is de redenering. Maar de geschiedenis van een landschap is niet te verplaatsen. Een nieuw landschap kan nooit gelijkwaardig zijn aan een oud, historisch gegroeid landschap. Een minderheid (circa 25%) constateert dat er landenschappelijk helemaal geen sprake is van een alternatief. Omdat "alles weggaat", zit er niets anders op dan om aan een nieuwe landschapsstructuur te werken. Wat betreft de vormgeving hebben de respondenten echter geen helder en compleet beeld voor ogen. Essentieel voor het nieuwe landschap zal wel het creëren van bossen moeten zijn en het behoud van bestaande natuurgebieden (duinen). Als tegenwicht voor de massale bebouwing zijn namelijk centrale elementen nodig die "rust geven". Een enkeling geeft de moed op en zegt: "Bouw maar vol!"

Betekenis van recreatie en toerisme

De optie van veel verstedelijking zorgt voor uiteenlopende reacties, zowel ten aanzien van de recreatie als de toekomst van de Keukenhof. Wat betreft de recreatie:

- een groep meent dat extra aandacht in ieder geval geboden is, gezien de omvang van de verstedelijking. De mensen moeten namelijk bezig gehouden worden. Een verscheidenheid van voorzieningen is nodig, ook parken, om de mensen die in een dicht bebouwde omgeving wonen toch zoveel mogelijk in aanraking met de natuur te laten komen. Het zijn vooral bewoners die deze reactie verwoorden (10 respondenten);
- een bijna even grote groep, maar nu bestaande uit telers, vindt extra aandacht voor recreatie niet nodig. Met de gebruikelijke voorzieningen voor recreatie in de alledaagse woonomgeving zijn zij het wel eens (8 respondenten);
- een kleine minderheid (twee respondenten) ziet in de (verblijfs)recreatie een uitdaging binnen de 50%-optie. Zij zien een scenario voor zich, waarin plaats is voor bijvoorbeeld een recreatie-eiland voor de kust, meer bungalowparken en een extra badplaats tussen Noordwijk en Zandvoort.

Ook de gedachten over de functie van de Keukenhof zijn bepaald niet homogeen. De opvattingen laten zich ordenen in de volgende groepen:

- een groep die meent dat veel verstedelijking bedreigend is. Er moet voor worden gezorgd dat de Keukenhof niet weggwijnt. Er zal veel bekendheid aan het park moeten worden gegeven (10 respondenten);
- een kleinere groep (5 respondenten) heeft geen illusies, denkt dat de Keukenhof verdwijnt omdat deze niet meer op zijn plaats is nu het karakter van de Bollenstreek wezenlijk aangetast is;
- een bijna even grote groep (4 respondenten) denkt aan aanpassing van de functie: uitbreiden, met meer verscheidenheid van voorzieningen maar met handhaving van het thema bollen en bloemen, en een proef met najaarsopenstelling.

Toekomst van bollen- en bloementeelt

Ook hier zijn uiteenlopende reacties te noteren. Er is een groep (5 respondenten) die extra aandacht niet nodig vindt, omdat zij menen dat de teelt uitwijkt naar andere gebieden, bijvoorbeeld naar de Markerwaard of het buitenland, waar de teelt nu al vaste voet aan de grond heeft gekregen. Een bijna even grote groep (4) voelt wel iets voor extra aandacht. Deze respondenten zien het echter nog even aan, laten de beslissing afhangen van de economische ontwikkeling (marktwerking), zien voor zichzelf nog wel overlevingskansen of zoeken zelf naar een oplossing op het moment dat het nodig is. Een derde, eveneens 5 respondenten omvattende, groep voelt voor actieve steun aan de sector. Te denken valt aan meer reclame en kwaliteitsverbetering van het produkt. Daarnaast aan herstructurering en innovatie, in de richting van fusies van bedrijven, specialisatie en overgaan op teelt in kassen. Ten slotte voelen 3 respondenten voor een status quo, dat wil zeggen de huidige praktijken handhaven.

Samengaan van functies

Natuur en milieu krijgen ook in deze optie enige aandacht. De meningen verschillen niet essentieel van de vorige optie, al is de verscheidenheid in reacties groter. Zo vindt een groep van 7 respondenten dat geen extra aandacht op zijn plaats is omdat dit eenvoudig niet kan. Een even grote groep vindt extra aandacht juist wel op zijn plaats, omdat dat wel zal moeten. Daarnaast prefereren 5 respondenten de status quo, dat wil zeggen de bestaande natuur- en milieukwaliteit van het gebied niet aantasten (duinen). Ten slotte zijn er respondenten die geen adequate invulling voor dit scenario weten te bedenken. Terwijl in de vorige optie de mening overheerst dat de functies van recreatie en toerisme en bollen- en bloementeelt nog goed te combineren zijn, treedt nu een tweespalt op. Een minderheid (10 respondenten) blijft wel mogelijkheden zien, al ziet men de verhoudingen veranderen. Soms ziet men de betekenis van recreatie en toerisme teruglopen, soms toenemen. Een grotere groep (13 respondenten) meent dat een combinatie niet meer houdbaar is en dat er een keus moet worden

gemaakt. Velen onthouden zich echter zelf van een invulling: zij constateren slechts dat de knelpunten er komen (bijvoorbeeld de wegen). Sommigen denken aan verplaatsing van de bollenteelt, anderen vinden dat in ieder geval recreatie en toerisme onder deze omstandigheden niet gestimuleerd moet worden ("recreanten moeten maar een boek gaan lezen. De bollenteelt hebben we hard nodig voor de werkgelegenheid"). Gezien de grote verstedelijkingsdruk bestaat er een lichte neiging om uiteindelijk meer prioriteit te geven aan recreatie en toerisme dan aan de bollen- en bloemteelt.

Steun voor veel verstedelijking?

De respondenten hebben persoonlijk veel moeite met de 50%-optie. Een grote meerderheid (81%) vindt het idee vreselijk en zou nooit medewerking willen verlenen. De rest wil eerst aangetoond hebben dat extra woningbouw echt noodzakelijk is en bovendien zal er een goed plan moeten komen. Een enkele kweker is niet tegen als er veel geld wordt geboden voor het uitkopen van zijn bedrijf.

Toch denkt de meerderheid dat deze optie maatschappelijk niet alleen weerstand ontmoet. De weerstand zal zeker groot zijn, vooral vanuit de bollensector en verder vanuit de burgers in de streek. Sommigen denken dat ook de natuur- en milieu-organisaties zich zullen verzetten tegen de optie. Maar aan de andere kant verwachten ze ook steun voor deze optie. Er zijn groepen die belang hebben bij extra woningbouw. Slechts een minderheid van de respondenten denkt dat er geen maatschappelijke steun voor veel woningbouw zal zijn. Hoewel men persoonlijk dus tegen is, gaat men er niet van uit dat iedereen zich solidair toont. In de eerste plaats hebben de woningzoekenden in de Randstad belang bij de optie. Verder het Rijk en de provincie en in het bijzonder sommige politieke partijen in de provinciale politiek. Ook de projectontwikkelaars worden genoemd. De respondenten noemen tevens groepen en instellingen uit de streek zelf. Zoals de gemeenten (Lisse, Sassenheim, Hillegom, Voorhout), die in dit opzicht niet worden vertrouwd. Ook zullen er telers zijn die belangstelling hebben voor een gunstige uitkoopregeling. Verder is er steun voor verstedelijking te verwachten van bewoners die niet in de streek zijn geboren en getogen ("die zijn heel materialistisch ingesteld"). Wellicht ziet ook de milieuorganisatie liever woningbouw dan bollenteelt.

Verschillen tussen doelgroepen

De telers zijn het meest bezorgd over het verdwijnen van het huidige karakter van het landschap, terwijl de bewoners meer aan de toekomst van het landschap denken en vrezen dat het alternatief (veel woningbouw) visueel lelijk zal zijn. De telers noemen meer suggesties voor een invulling van het landschap, als deze echt onvermijdelijk is. Daarbij hechten zij aan recreatie als toekomstige drager van het landschap minder belang dan de bewoners. Deze laatste groep acht aandacht daarvoor inherent aan extra

woningbouw. Als er een keuze moet worden gemaakt, dan voorspellen enkele telers dat de recreatie het van de bollensector wint. Opvallend is dat de bewoners zich meer zorgen maken over de toekomst van de bollen- en bloemensector dan de telers zelf. Ook vrezen zij dat natuur en milieu meer worden belast. De telers denken dat dit meevalt, maar benadrukken wel dat de bestaande natuur niet aangetast mag worden. Wat betreft de steun aan veel verstedelijking vertrouwen zij de gemeente minder. Zoals al eerder vermeld zijn sommigen van hen (5) misschien bereid deze optie persoonlijk te aanvaarden. Er moet wel aan een flink aantal voorwaarden worden voldaan: een goed plan, alle aspecten van het dagelijks leefmilieu moeten behouden blijven, de noodzaak moet aangetoond worden, maar dan nog is "een miljoen gulden verleidelijk".

Conclusies

Het verlies van 50% cultuurgrond voor extra woningbouw heeft ingrijpende gevolgen. Die kunnen landschappelijk nauwelijks opgevangen worden. Maar misschien ook maatschappelijk niet. Dat blijkt uit het kwart van de respondenten dat afhaakt tijdens de interviews: tot een creatief meedenken over een scenario bij deze optie zijn ze blijkbaar niet in staat. De rest wil zoveel mogelijk vasthouden aan het huidige karakter van het landschap. Uit de reacties komt naar voren dat de grote omvang van de woningbouw de grondslag wegneemt voor een helder alternatief. Het bestaande landschap en zijn historisch gegroeide bedrijvigheid functioneert niet meer als gemeenschappelijk referentiekader: de "ziel" is er uit als de optie zo groot is. De meningen over de consequenties gaan uiteenlopen en over de verdere invulling van de optie bestaat onzekerheid. Recreatie en toerisme bevorderen, maar kan dat dan nog wel? Aandacht besteden aan de bollen of bloemen, of de sector het zelf laten uitzoeken? Kan de Keukenhof zich handhaven of is een offensieve strategie wellicht beter? De verwachtingen die de respondenten uitspreken over steun en weerstand bij veel verstedelijking, geven aan dat onzekerheid bij deze optie zelfs kan uitmonden in een soort strijdscenario. Slechts een kleine minderheid meent namelijk dat er geen enkele steun voor veel verstedelijking is te verwachten. De rest signaleert uiteenlopende belangen, die niet simpel volgens de scheidslijn van streekbelang en algemeen belang lopen. Ook binnen de streek worden verschillende belangen gesignaleerd. Met andere woorden, deze optie betekent niet alleen een min of meer totale aantasting van de identiteit van het landschap (wat overblijft is zonder structuur), maar is bovendien maatschappelijk controversieel. Deze optie kan om die reden de uitwerking hebben van een tijdbom onder het gemeenschappelijk nadenken over de toekomst van de streek.

2.6 De meningen over optie 3: totale verstedelijking

Relict of wat anders

Bijna de helft van de respondenten (46%) vindt claims van 75% op bollengrond voor woningbouw geheel ondenkbaar. Een dialoog daarover heeft geen zin, is "niet realistisch", "pure zelfmoord", "waaninnig", of "onbespreekbaar". Kortom, voor hen is zo'n optie niet meer te verbinden met de bestaande, alledaagse realiteit. De andere helft is nauwelijks in staat om voor deze optie min of meer consistente scenario's te ontwikkelen. De reacties zijn dan ook hoogstens informatief voor deelaspecten en verhelderen voornamelijk de wijze waarop de betrokkenheid van de respondenten met het huidige landschap en de maatschappelijke omgeving zich uit, wanneer een radicaal andere toekomst voor de streek aan de orde wordt gesteld. Wat betreft het landschap is een behoefte aan reflectie op een nieuw landschap amper aanwezig. De respondenten spreken zich bijvoorbeeld niet uit over de vormgeving van de stedelijke ruimte die bij deze optie past. Voor zover dit enige zin heeft, wordt vastgehouden aan de laatste resten van het bestaande landschap. Dat moet dan de oudste bollengrond omvatten die - omdat dit geïsoleerd bestaat in een compleet andere omgeving - een relict wordt, "een soort reservaatje, aardig voor de kleinkinderen zoals het vroeger was". Anderen spreken over "een soort Madurodam, met de boer op een proefbedrijf".

Het is dus maar helemaal de vraag of en hoe het restant kan functioneren in een nieuw ontwerp van de ruimte die de woningbouw vraagt. De ideeën over de toekomst van dit restant lopen uiteen. Het voortbestaan van de Keukenhof met omliggend bollengebied heeft geen zin (5), zou toch maar beter gebruikt kunnen worden voor de aanleg van extra recreatievoorzieningen zoals sportvelden, golfterrein, watersport of een park (5), of de grond zou kunnen worden gebruikt voor een herstructurering van de Keukenhof (5). Dit met het oog op de werkgelegenheid en de behoefte aan recreatie bij de plaatselijke bevolking. Daarbij zijn twee richtingen denkbaar: het huidige karakter handhaven en de capaciteit uitbreiden, of uitbreiden tot een soort Floriade of museum. Het idee om van de Keukenhof een attractiepark te maken vindt nauwelijks steun. Dit is een heilloze weg, gezien de concurrentie met andere parken. Meer van hetzelfde is niet beter.

Heeft verplaatsen zin?

De 75%-optie betekent altijd een grondige wijziging van het bestaande gebruik van de cultuurgrond. Dit betekent nog niet dat een verplaatsing van het gehele complex van bollen, bloemen en de Keukenhof een reëel alternatief is voor de activiteiten die moeten wijken; ook gedeeltelijke verplaatsing is denkbaar. Het onderzoek geeft op dit onderwerp geen duidelijk antwoord. Het aantal voor- en tegenstanders houdt elkaar ongeveer in evenwicht. Er zijn respondenten die verplaatsing voor onmogelijk houden (7), daarnaast zijn er die vinden dat nieuwe bouwlocaties maar elders ge-

vonden moet worden, bijvoorbeeld ten koste van de weilanden of de Haarlemmermeer. Ook wijzen zij er op dat de Keukenhof wereldberoemd is, op een historische locatie is gevestigd en dat er elders ook geen plek is (5). Allemaal argumenten om niet tot verplaatsing over te gaan. De voorstanders zijn soms van mening dat alles verplaatst moet worden (5), soms alleen de Keukenhof (3) of alleen de bollenteelt (3). Nieuwvestiging van het complex of alleen de teelt is denkbaar in de Noord (Kop van Noord-Holland), Flevoland of de Markerwaard, de noordelijke provincies of zelfs het buitenland (Frankrijk, Brazilië). Maar dan is de Bollenstreek wel definitief op zijn retour. Het gebied houdt slechts zijn handelsfunctie over en wordt een soort voorland van Duitsland. In die situatie wordt de teler een parkwachter.

Weerstand en steun

Persoonlijk is niemand voor deze optie. Ook bij anderen verwacht men massaal weerstand. De bollensector, de gemeenten, burgers en ook natuurliefhebbers zijn in deze optie broederlijk verenigd. De meerderheid verwacht naast veel weerstand geen enkele steun voor de optie. De rest noemt onder de mogelijke voorstanders de overheid (6), projectontwikkelaars (3) en een enkele kleine teler die zich laat uitkopen (1). Ernstiger bij deze optie zijn signalen van respondenten, dat zij bij deze optie niet meer geloven in de procedures die de gevestigde rechtsstaat kent voor politieke en maatschappelijke besluitvorming. Anders dan bij de vorige opties wordt nu soms hardop getwijfeld aan het democratische karakter van de huidige besluitvorming. Er wordt bijvoorbeeld gesuggereerd dat de tijd dan rijp is voor aparte volksraadpleging, in de vorm van referenda.

Verschillen tussen doelgroepen

Voor al de telers haken bij voorbaat af bij deze optie. Net als bij de vorige opties voelen zij weinig voor extra aandacht voor recreatie, waarbij het argument van werkgelegenheid hen - in tegenstelling tot de bewoners - niet aanspreekt. De Keukenhof zou zich voor de werkgelegenheid wel eventueel mogen ontwikkelen tot een breder attractiepark voor bollen en bloemen; de cultuurhistorische betekenis van de locatie noemen zij niet. Zij zijn ook meer dan de bewoners tegen verplaatsing van het totale complex, deels omdat dit niet te verplaatsen is, deels omdat de voorgestelde bouwlocaties maar elders gevonden moet worden.

Conclusies

Voor velen is deze optie totaal onrealistisch. Een zinvolle dialoog met de respondenten faalt hier dan ook. Pogingen om met de respondenten tot scenario's voor de optie te komen blijken onhaalbaar. Er is kennelijk geen enkel alternatief denkbaar voor de kwaliteiten die het huidige karakteristieke landschap in zich heeft, als deze kwaliteiten door de 75%-optie worden aangetast. Het restant sparen heeft wel de voorkeur, maar betekent het

stichten van een reservaat. Integratie met het nieuwe woonmilieu is theoretisch mogelijk, maar dat kan men zich in de praktijk niet voorstellen zonder functieverandering van het restant. De Keukenhof verplaatsen naar elders kan volgens de respondenten niet. Men zou dan ter wille van recreatie of werkgelegenheid uitbreiding en herstructurering van de Keukenhof moeten overwegen. De bollen- en bloemensector in de Bollenstreek marginaliseert tot de handel.

Er wordt grote weerstand tegen deze optie verwacht en zeer weinig steun. Die is hoogstens bij enkele partijen te vinden, onder meer bij de overheid. Daarmee plaatst deze zich wel in een isolement ten opzichte van de rest van de samenleving. De optie leidt bij sommige respondenten tot wantrouwen in de huidige politieke besluitvorming; tot de roep om hervorming of aanpassing van democratische procedures (invoeren van een referendum). Al met al lijkt deze optie uitzichtloos, omdat er geen inhoudelijke invulling aan kan worden gegeven en omdat er nauwelijks een draagvlak in de samenleving voor is.

2.7 Afweging van toekomstperspectieven en participatiebereidheid

In deze paragraaf komt aan de orde welke keuze de respondenten zelf maken en wat hun verwachtingen zijn over de steun en de besluitvorming inzake het verstedelijkingsproces. Dit met het oog op inzicht in de participatie die van de betrokkenen zelf is te verwachten. De bereidheid tot inzet berust op talloze afwegingen. Eigen bestaanskansen spelen daarin een rol en ook de betrokkenheid bij de streek en het landschap. Verder zal de participatie afhangen van verschillen die mensen ervaren tussen de verstedelijkingsoptie die men persoonlijk kiest, de optie die men feitelijk verwacht (de meest waarschijnlijke verstedelijking) en tenslotte van de verwachtingen die men heeft over de besluitvorming die moet leiden tot een duurzame instandhouding van de kwaliteit van het landschap.

Gebiedskennis en gehechtheid

Het merendeel van de respondenten (71%) kent de gehele Bollenstreek overal even goed. Omdat men er geboren en getogen is of er al lange tijd woont. Bij de telers komen daar de werkrelaties bij, vooral voor het huren en verhuren van bollengrond in verband met de vruchtwisseling. Deze ervaringen leveren soms bijzondere gebiedskennis op: "Het land onder de duinen richting Wassenaar is zeer geschikt voor peen. het seizoen begint daar 10 dagen vroeger dan bij Lisse. De grond is er warmer. Bij Warmond is dat ook zo". De bewoners kennen het gebied omdat zij er fietsen en op bezoek gaan bij familie. De overigen (29%) kennen enkele delen beter dan andere. Naast de eigen omgeving kent men vooral de duinen goed. Het zuidelijk gedeelte, tussen Katwijk en Wassenaar, is het minst bekend.

Er is bij de interviews ook naar het gevoel van verbondenheid gevraagd. De gehechtheid aan de streek is groot, met geringe verschillen tussen telers en bewoners. Er moet echter bij streekbinding onderscheid worden gemaakt tussen mensen en landschap. De gehechtheid aan de mensen is groot (52% is zeer gehecht), maar deze is toch minder sterk dan de binding met het landschap (84% voelt zich zeer gehecht). Dat komt omdat er geen binding is met de gehele bevolking, maar met een beperkter aantal mensen, meestal familie en kennissen ("je bouwt zelf een wereld om je heen"). Daarnaast zijn er altijd wel minder gunstige ervaringen met de medemens. Bijvoorbeeld wanneer er na jarenlang overleg uiteindelijk via procedures toch land wordt onteigend voor de aanleg van sportvelden of omdat afspraken niet worden nagekomen.

Tabel 2.1 Gehechtheid van telers en bewoners aan mensen en streek

	Telers (n=19)	Bewoners (n=12)
Gehecht aan de mensen		
- sterk	53%	50%
- matig	37%	42%
- weinig	11%	8%
Gehecht aan het landschap		
- sterk	84%	83%
- matig	16%	8%
- weinig	-	8%

Persoonlijke voorkeur en waarschijnlijke ontwikkeling

Enkele respondenten willen alle opties bespreekbaar houden; zij willen geen enkele optie bij voorbaat uitsluiten. Bij de overige respondenten (83%) valt de persoonlijke keuze op autonome verstedelijking. Een op de drie respondenten (32%) vindt deze optie eigenlijk al te veel en zou alleen woningbouw voor de eigen woningbehoefte willen toestaan. Niemand geeft de voorkeur aan de twee opties met veel verdergaande verstedelijking.

Wat is echter volgens de respondenten de meest waarschijnlijke verstedelijkingsoptie voor de komende 20 jaar?

Uit de antwoorden komt naar voren, dat totale verstedelijking niet wordt verwacht wordt (tabel 2.2). Ook verwacht het grootste deel van de respondenten niet, dat de Bollenstreek een extra opvangfunctie krijgt in het kader van de VINEX. Een en ander is gebaseerd op de gedachte dat er uiteindelijk onvoldoende maatschappelijk draagvlak voor zal zijn. De verwachting is dat de voorkeur - gezien de huidige kwaliteiten van de streek - zal uitgaan naar een andere locatie: "Een paard kun je nu eenmaal niet op een flatje houden". De 15%-optie wordt gezien als min of meer reëel, ge-

zien de woningbehoefte. Ook is de ontwikkeling dan nog te overzien en beheersbaar; de dorpen groeien dan nog niet aan elkaar en er zijn geen problemen te verwachten ten aanzien van integratie tussen de nieuwe en oude bewoners van het gebied. Liever ziet men minder verstedelijking, maar dit lijkt niet haalbaar. Er zal in de toekomst nog veel cultuurgrond opgeofferd moeten worden, niet alleen voor woningen maar ook voor de economie (grond voor een bedrijvencentrum enzovoort). Het vliegveld Valkenburg zou volgens de respondenten lucht kunnen geven, maar Defensie wil er volgens hen voorlopig niet van af.

Tabel 2.2 Meest waarschijnlijke verstedelijkingsoptie volgens bewoners en telers

Meest waarschijnlijk	Telers (in %)	Bewoners (in %)	Totaal (in %)
Autonome verstedelijking	58	75	65
Veel verstedelijking	21	25	23
Totale verstedelijking	-	-	-
Weet niet, verdeelde mening in gezin	21	-	13
Totaal respondenten	100 (n=19)	100 (n=12)	100 (n=31)

De juiste besluitvorming?

Behoud van landschapskwaliteit vereist steeds interventie in maatschappelijke processen. Het is geen automatisme, maar zal tot stand moeten worden gebracht en telkens weer in stand moeten worden gehouden door de inzet en besluitvorming binnen de samenleving. Het vereist een adequate coördinatie en afweging van allerlei belangen die in hetzelfde landschap spelen of dit landschap direct of indirect raken. Onder de respondenten is gepeild hoe zij hierover denken (tabel 2.3).

Tabel 2.3 Meningen van respondenten over besluitvorming

Juiste mensen?	Telers (%) ⁴	Bewoners (%)	Totaal (%)
Ja	32	25	29
Wel juiste mensen, maar besluitvorming kan beter	26	25	26
Niet juiste mensen, ook besluitvorming kan beter	26	25	26
Weet niet	16	25	19
Totaal	100 (n=19)	100 (n=12)	100 (n=31)

De algemene indruk is dat "het beter kan". De mensen zijn niet ontevreden met de huidige gang van zaken, maar zeker niet echt tevreden. Grote verschillen tussen de doelgroepen zijn hierbij niet aanwezig. Een minderheid (29%) is van mening dat de besluitvorming nu redelijk rechtvaardig geschiedt door mensen die democratisch zijn gekozen en die het nooit iedereen naar de zin kunnen maken. Zij doen hun best. Verder signaleren zij vooruitgang, bijvoorbeeld de telers die zeggen dat de eigen sector zich de laatste jaren actiever opstelt.

Wat de verbeteringen betreft, wordt gezegd dat informatie vaak te laat komt en dat het beleid te opportunistisch is. Beleid maken is een continu proces; zonder voldoende mogelijkheden voor communicatie en participatie krijgt de bevolking het gevoel dat besluiten over een onderwerp zelf wel duidelijk zijn, maar dat de "sneeuwbal effecten" van een besluit ongrijpbaar blijven en dat daarmee ongemerkt toch alles wat kwaliteit heeft, kan verdwijnen. Verder zijn mensen wel druk bezig met het organiseren van bijeenkomsten, maar "stemverheffing", dus een echte actieve participatie in het debat en de besluitvorming, wordt niet bereikt. In dat verband wordt opnieuw het referendum als aanvulling op de procedures, vooral op gemeentelijk niveau, aanbevolen. Een deel van de respondenten (26%) vindt dat sommige groepen te veel invloed hebben op de uitkomsten van de besluitvorming. Gewezen wordt op "het grote geld" achter de verstedelijkingsplannen (projectontwikkelaars). In de toekomst van een gebied wordt echter niet alleen economisch geïnvesteerd, maar ook emotioneel. Dat laatste moet even goed tot zijn recht komen. De rol van adviseurs wordt in dat verband gekritiseerd: zij zouden onvoldoende gebiedskennis bezitten. Ook de provincie en de gemeenten wordt dit verweten. "Vakmensen", dat wil zeggen mensen uit de praktijk, worden onder de tafel gepraat. Bureau mensen missen ervaring, praktijk mensen hebben onvoldoende tijd. De opinie van de bevolking wordt weinig serieus genomen. De respondenten pleiten kortom voor een helder beleid. De toekomst van de Bollenstreek mag geen slepende kwestie worden, een "doodbloedbeleid" moet voorkomen worden.

Inzet

Het is van groot belang na te gaan in hoeverre een en ander zich vertaalt in een persoonlijke bereidheid tot inzet voor de ontwikkeling die men de meest juiste vindt. De verantwoordelijkheid voor een duurzame landschapskwaliteit zal van diverse groepen en instellingen moeten komen. Het is echter de vraag of de respondenten een actieve rol wensen te spelen. Er is namelijk enige discrepantie in gehechtheid tussen mensen en landschap. Verder wijkt de persoonlijke voorkeur bij veel respondenten niet af van de meest waarschijnlijk geachte ontwikkeling. Ook is het oordeel over de huidige besluitvorming niet echt slecht te noemen. Onderscheid is gemaakt tussen twee vormen van inzet: offerbereidheid en actiebereidheid. De eerste vorm bestaat uit een meer passieve inbreng: willen meedenken, meedoen aan een handtekeningen-actie, een referendum of het bijwonen van een

vergadering. Bij actiebereidheid moet men denken aan vormen van zelfinitiatief, bijvoorbeeld een bezwaarschrift indienen (individuele actie) of het (mede)organiseren van een vergadering (collectieve actie).

Tabel 2.4 Inzet van respondenten

Inzet	Telers (%)	Bewoners (%)	Totaal (%)
Nee	47	17	35
Offerbereidheid	32	67	45
Actiebereidheid			
- individueel	5	8	6
- collectief	11	8	10
Weet niet	5	-	3
Totaal	100 (n=19)	100 (n=12)	100 (n=31)

Uit de interviews komt een aanmerkelijk verschil naar voren tussen telers en bewoners (tabel 2.4). De meeste bewoners willen zich wel inzetten voor de streek, terwijl bijna de helft van de telers zegt zich niet te zullen inzetten. Niet omdat zij zich veel minder dan de bewoners betrokken zouden voelen bij de toekomst van de Bollenstreek, maar omdat ze daarvoor hun redenen hebben. Zij voeren vooral praktische redenen aan, zoals de dagelijkse gebondenheid aan het bedrijf, en zij vinden dat de inzet via organisaties moet lopen die hun belangen behartigen (standsorganisatie). Een aantal van hen wil nog afwachten tot er meer concrete plannen komen. Verder blijkt uit de tabel dat meer passieve vormen van inzet de voorkeur genieten. Voor actieve vormen van inzet is momenteel de minste animo. Telers voegen daar aan toe, dat er daarvoor ook niet voldoende eenheid in hun beroepsgroep bestaat, in tegenstelling tot bijvoorbeeld de akkerbouwers ("ze lachen om het idee om vergelijkbare acties te houden").

Tenslotte is gevraagd welke consequenties de respondenten persoonlijk trekken als "de politiek" een andere verstedelijkingsoptie dan de eigen optie kiest. In tabel 2.5 zijn de uitkomsten op een rij gezet.

De uitkomst wijst erop dat de meeste bewoners en telers in de Bollenstreek, hoewel soms *à contrecœur*, toch de optie van autonome verstedelijking accepteren. Maar dan als minst slechte oplossing. De overige aan hen voorgelegde opties waarbij telkens sprake is van veel extra woningbouw, zijn veel minder acceptabel. Veel respondenten zullen dan alsnog actie of verhuizen.

Tabel 2.5 *Meningen van respondenten bij afwijkend besluit*

Wat te doen bij afwijkend besluit?	Telers (%)	Bewoners (%)	Totaal (%)
Autonome verstedelijking			
- accepteren	84	75	81
- alsnog actie ondernemen	11	17	13
- verhuizen	5	-	3
Veel verstedelijking			
- accepteren	37	42	39
- alsnog actie ondernemen	29	17	24
- verhuizen	34	33	34
Totale verstedelijking			
- accepteren	32	42	35
- alsnog actie ondernemen	21	17	19
- verhuizen	47	33	42
Weet niet	-	8	3
Totaal respondenten	19	12	31

Conclusies

Afwegingen van verstedelijkingsopties van mensen die in dat gebied wonen en werken zijn altijd op een of andere wijze verbonden met de inschatting van de eigen bestaanskansen. Bovendien hangen zij samen met het belang dat men toekent aan de huidige landschapskwaliteit en de kwaliteit van het bestaan. De respondenten in de Bollenstreek tonen grote kennis en betrokkenheid bij de streek. De stap naar een persoonlijke inzet voor een ontwikkeling die men de meest juiste vindt, is daarmee echter voor menigeen nog niet vanzelfsprekend. De bereidheid om daaraan actief bij te dragen wordt mede ingegeven door de optie die men persoonlijk kiest en de optie die men de meest waarschijnlijke acht. Van de drie voorgelegde verstedelijkingsopties geeft de overgrote meerderheid de voorkeur aan de autonome verstedelijking. Het is voor hen de minst slechte oplossing. Deze wordt geaccepteerd als een (vrijwel onvermijdelijke) realiteit. Een op de drie respondenten vindt deze optie eigenlijk al te ver gaan. De overige opties vinden nauwelijks steun. Twee op de drie respondenten acht autonome verstedelijking ook het meest waarschijnlijk. Dit maakt de behoefte aan een persoonlijke inbreng minder groot. Bovendien zeggen vooral de telers daaraan in de praktijk minder toe te komen. Het is meer een kwestie van niet kunnen dan niet willen. Dit neemt niet weg dat men een verbetering van de besluitvorming over de toekomstige verstedelijking wenselijk vindt. Valt in de politiek de keuze toch op een andere optie dan de eigen voorkeur, dan zullen vele bewoners alsnog actie ondernemen of verhuizen.

3. TOERISME: CIJFERS EN MENINGEN

3.1 Inleiding

De internationale faam van de Bollenstreek op produktiegebied gaat samen met een even grote of zelfs nog grotere internationale bekendheid als bloemengebied. Drie elementen maken de Bollenstreek in het voorjaar tot een toeristische attractie, namelijk de bloeiende bollenvelden, de Keukenhof en het Bloemencorso van de Bollenstreek. Het onderzoek is gericht geweest op:

- een kwantitatieve raming van de bestedingen in het bollentoeisme en de daarmee samenhangende werkgelegenheid en inkomen;
- een kwalitatieve benadering van de betekenis van de Bollenstreek voor het inkomend toerisme in Nederland en voor het imago van Nederland in het buitenland, en een beschrijving van mogelijke effecten van verstedelijking hierop.

De cijfermatige informatie die wordt gegeven in dit hoofdstuk is grotendeels afkomstig uit de beschikbare literatuur, documentatie en statistieken. Verder hebben de gehouden interviews aanvullende gegevens opgeleverd. Zoals eerder is aangegeven hadden de interviews een kwalitatief karakter. Om de meningen van de betrokken experts duidelijk naar voren te laten komen, zijn in de tekst citaten opgenomen. In bijlage 2 is een lijst opgenomen met de namen van de geïnterviewde personen en de organisaties waarbij ze werkzaam waren.

In dit hoofdstuk zullen eerst de drie toeristische elementen van de Bollenstreek kort worden beschreven, waarbij onder meer zal worden ingegaan op de aantallen bezoekers (paragraaf 3.2). Vervolgens wordt ingegaan op de betekenis van het bollentoeisme voor Nederland (paragraaf 3.3), waarna een berekening volgt van bestedingen, werkgelegenheid en inkomen die door het bollentoeisme worden gegenereerd (paragraaf 3.4). Daarbij gaat het niet alleen om het effect binnen de Bollenstreek, maar ook om de uitstraling naar de rest van Nederland. In paragraaf 3.5 wordt de relatie van het bollentoeisme met het imago van Nederland in het buitenland belicht. Tot slot wordt ingegaan op de mogelijke effecten van verdere verstedelijking van de Bollenstreek op landschap en toerisme in het gebied (paragraaf 3.6).

Opgemerkt dient te worden dat de studie zich heeft beperkt tot het voorjaartoeisme in relatie tot de bollenteelt in het gebied. Echter, niet alleen in het voorjaar komen er veel toeristen naar de Duin en Bollenstreek, maar ook in de zomer, met name naar de badplaatsen langs de Noordzee en de Kagerplassen. Verder trekt het Rijsburgs Bloemencorso in augustus zeer veel publiek.

3.2 De toeristische attracties van de Bollenstreek

De bloembollenvelden

Het areaal bollen in het studiegebied (figuur 1.1) beslaat ongeveer 2.200 ha. De percelen zijn vrij klein van oppervlakte en liggen voor een deel langs de duinrand (zie hoofdstuk 2, beschrijving van het landschap). In de bloeiperiode, die globaal loopt van eind maart tot en met eind mei, vertoont het landschap een kleurrijk geheel, met grote kleurschakeringen op korte afstand. Op verschillende plaatsen in het gebied zijn weidse doorkijkjes mogelijk van bollenvelden tegen de achtergrond van duinen en bossen. Langs de belangrijkste wegen in het gebied staan tijdens het bollen seizoen kraampjes voor de verkoop van bloemslingers, bloemen en bollen. Er loopt een toeristische auto- en fietsroute door het gebied. In de bollentijd rijden er dagelijks honderden bussen en auto's. Daarbij wordt vaak het gehele gebied doorkruist om de velden die op dat moment in bloei staan te zien. Een bezoek aan de bloeiende bollenvelden wordt door de buitenlandse toeristen meestal gecombineerd met een bezoek aan de Keukenhof.

Uit onderzoek van DTV consultants (1994) blijkt dat bijna de helft van de autobezoekers aan de Keukenhof door het gebied hebben "getoerd" en dat ook de meeste touringcars een ommetje door de Bollenstreek maken. Hoeveel bezoekers alleen voor de bollenvelden naar de Bollenstreek komen, is niet bekend. Aangenomen mag worden dat vooral bewoners van de regio en omliggende regio's regelmatig van de bollenvelden genieten zonder een bezoek aan de Keukenhof te brengen.

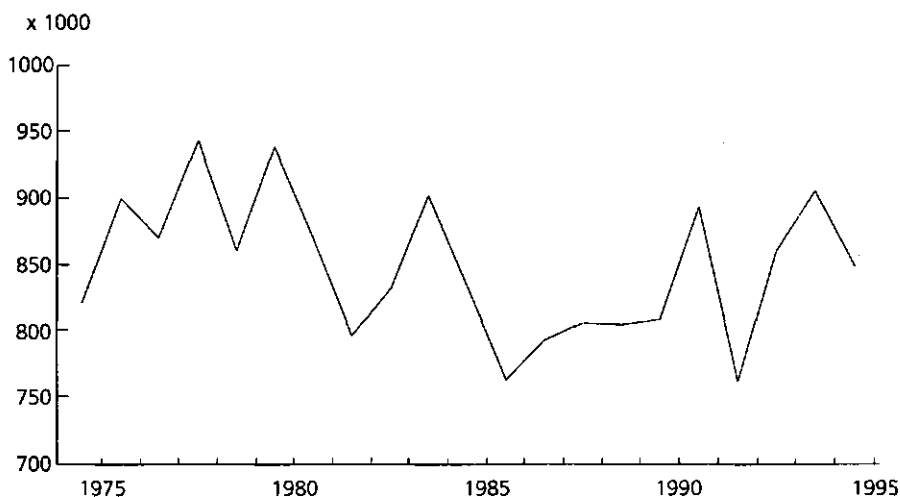
De Keukenhof

Waar eerst bossen en ongerepte duinen lagen en waar Gravin Jacoba van Beieren haar hof had om te jagen en kruiden voor de keuken te verzamelen (vandaar de naam Keukenhof), ligt nu een uitgestrekt landgoed van 28 ha groot, in het voorjaar aangekleed met perken en borders vol bolbloemen in alle soorten en kleuren.

Door een aantal bloembollenkwekers in 1949 opgezet als tentoonstellingsmogelijkheid is de Keukenhof uitgegroeid tot een uniek toeristisch bloemenpark. In totaal worden er jaarlijks circa zes miljoen bollen in de Keukenhof gepoot. Deze worden gratis beschikbaar gesteld door bollentelers. Het aantal deelnemende firma's is in de loop van de tijd uitgegroeid van 40 naar 90. Het basisconcept achter deze samenwerking is dat de kweker het produkt voor de Keukenhof levert en de Keukenhof bijdraagt aan de promotie van de sector. De Keukenhof is in de loop der tijd een steeds belangrijker ontmoetingspunt voor kwekers en handel geworden: er worden bijeenkomsten van studiegroepen en vakgenoten gehouden en sinds enige tijd ook de bollenbeurs. De Keukenhof is een uitstekende locatie voor promotie van de diverse produkten uit het bollen- en bloemenvak. Veel firma's (waarvan 90% uit de Bollenstreek) hebben er een eigen stand.

Naast bollen wordt op de Keukenhof steeds meer aandacht besteed aan bloemen. Op het terrein van de Keukenhof bevindt zich in totaal 7.000 m² paviljoen waar gedurende de openstelling van het park bloemen-exposities worden gehouden, met steeds weer andere bloemsoorten. Deze zogenaamde parades vormen niet alleen een extra toeristisch element op de Keukenhof maar stimuleren tevens de innovatie in de sector.

De Keukenhof trekt gemiddeld 800.000 tot 900.000 bezoekers in de twee maanden (eind maart tot eind mei) dat het park geopend is. Al enige jaren bevindt het bezoekersaantal zich op dit niveau (zie figuur 3.1). Het park behoort dan ook tot de toeristische topattracties van Nederland (zie bijlage 4).

Figuur 3.1 Ontwikkeling van het aantal bezoekers aan de Keukenhof in de periode 1975-1995

Bron: Keukenhof.

De schommelingen in de bezoekersaantallen hebben onder meer te maken met andere evenementen in binnen- en buitenland, de wisselkoers en het weer. Zo was er in 1992 een sterke terugval in het aantal bezoekers als gevolg van de Floriade in Zoetermeer. Het campagne "Tulp 400" naar aanleiding van 400 jaar tulpen in Nederland zorgde voor extra bezoek in 1994. De terugval in 1995 kan te maken hebben met de Floraliën die in het voorjaar in Gent zijn gehouden. Het is niet precies bekend uit welke landen de bezoekers aan de Keukenhof komen. Op basis van enquêtes en auto(bus)tellingen, wordt geraamd dat ongeveer een derde van hen uit Nederland komt, eveneens ongeveer een derde uit Duitsland, rond een kwart uit andere Europese landen en de rest van de bezoekers uit verder gelegen

landen, met name de Verenigde Staten en Japan (DTV consultants, 1994). Ten dele trekt de Keukenhof elk jaar nieuwe bezoekers, maar een groot deel heeft het park al eens eerder bezocht. Dit geldt vooral voor Nederlanders, Belgen en Duitsers.

In het verlengde van de Keukenhof kan de "Tulpenshow Frans Roozen" worden vermeld. Dit is een soort kleine Keukenhof en vormt ook een toeristisch attractiepunt in het bollenseizoen. Op het bedrijf van bollenkweker Frans Roozen komen al sinds 1933 toeristen. In de loop van de tijd is de toeristische poot steeds belangrijker geworden. In de tuin is een grote variëteit aan bolbloemen te zien, wat de tuin niet alleen de moeite waard maakt om te bekijken, maar ook houvast biedt bij de aankoop van bloembollen. Niet de entree of de consumpties, maar de verkoop van bollen en souvenirs vormt de belangrijkste bestaansbron voor het bedrijf.

Er zijn, gekeken naar opzet en bezoekersaantallen, geen met de Keukenhof vergelijkbare tuinen/parken in Europa of elders in de wereld. In tabel 3.1 zijn de bezoekersaantallen van enkele andersoortige parken en exposities op het gebied van flora opgenomen.

Tabel 3.1 Bezoekersaantal en openingsduur per flora-park of expositie in 1994

Park/Expositie	Bezoekersaantal	Openingsduur
Keukenhof	906.000	2 maanden
Kasteeltuinen Arcen	280.000	7 maanden
Tulpenshow Frans Roozen	200.000	6 maanden
Hortus Botanicus Haren	94.000	Gehele jaar
Japanse tuin Den Haag	15.000	12 dagen
Floralien Gent	250.000	10 dagen

Bron: Bovenvermelde parken.

Het Bloemencorso van de Bollenstreek

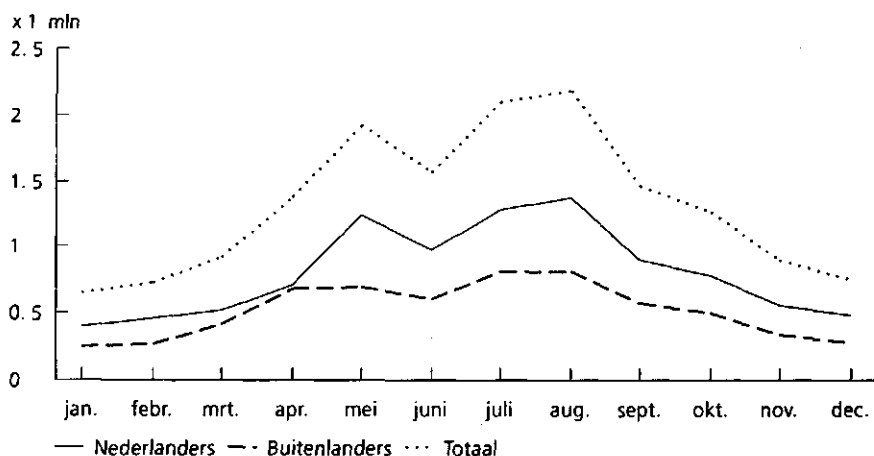
Sinds 1948 wordt er in de Bollenstreek een bloemencorso gehouden met als doel het promoten van het bollenvak. Het Bloemencorso wordt grotendeels georganiseerd door vrijwilligers. De Corsostoet, bestaande uit circa 25, bijna uitsluitend met hyacinten opgemaakte praalwagens, en even zoveel versierde personenauto's, rijdt op een van de laatste zaterdagen in april door de Bollenstreek. Vanaf 1995 eindigt de tocht 's avonds in Haarlem, waar de praalwagens op zondag te bezichtigen zijn. Daarvoor was Noordwijk het traditionele eindpunt van het Corso. Het bloemencorso wordt deels gefinancierd door bedrijven en organisaties die de ontwerpen van de praalwagens kopen en deels door subsidies en organisatorisch-technische ondersteuning van de gemeenten waar het Corso doortrekt. Een bezoek aan het Corso wordt vaak gecombineerd met een bezoek aan de bollenvelden, die

dan in volle bloei staan, en de Keukenhof, wat een topdag qua bezoekers-aantal oplevert.

Het Bloemencorso behoort tot de top-tien van evenementen binnen Nederland. Het aantal toeschouwers wordt geschat op 750.000 tot 1.000.000 gedurende het corsoweekend. Een belangrijk deel daarvan bestaat uit dagjesmensen die al dan niet georganiseerd naar de Bollenstreek komen. Onder de bezoekers bevinden zich veel buitenlanders, met name Duitsers. Uit een vergelijking van de bezoekersaantallen van de verschillende bloemencorso's in Nederland (Vogelaar, 1993) blijkt het Bloemencorso van de Bollenstreek, samen met het Bloemencorso Aalsmeer (circa één miljoen bezoekers), met kop en schouders boven de andere corso's uit te steken. De meeste andere corso's trekken niet meer dan tien à honderd duizend mensen. Vermeldingswaard in dit verband is dat ook het Bloemencorso van Rijnsburg in augustus enige honderd duizenden toeschouwers trekt. De praalwagens, die zijn opgesteld met een grote variëteit aan zomerbloemen, zijn gedurende het corso-weekend achtereenvolgens te zien in Scheveningen, Leiden, Rijnsburg, Katwijk en Noordwijk.

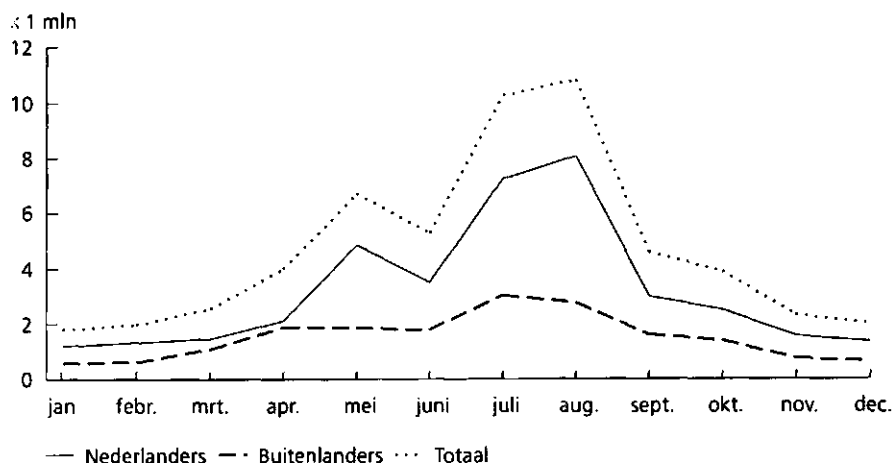
3.3 De betekenis van het bollentoeisme voor toeristisch Nederland

De toeristenbranche kent een duidelijk seizoenpatroon. Als gekeken wordt naar het aantal *gasten in Nederlandse logiesaccommodaties* in 1994 (figuur 3.2), dan waren het eerste kwartaal en het vierde kwartaal het minst druk: het aandeel in het totale aantal gasten bedroeg respectievelijk 14% en van 19%. Het tweede kwartaal trok 31% van alle gasten en het zomer-

Figuur 3.2 Aantal gasten in Nederlandse logiesaccommodaties naar maand, 1994
Bron: CBS, Toerisme in Nederland; het gebruik van logiesaccommodaties.

seizoen 36%. Hieruit blijkt dat het voorjaarstoerisme belangrijk is voor de Nederlandse toeristische sector. Er zijn enkele verschillen in seizoenpatroon tussen Nederlandse en buitenlandse gasten. Voor Nederlanders was in 1994 na juli en augustus ook het voorjaar belangrijk, vooral de maand mei met Hemelvaart en Pinksteren. Door het instellen van de mei-vakantie trekken steeds meer Nederlanders er rond deze tijd op uit. Het patroon van het buitenlandse toerisme in Nederland wordt gekenmerkt door een groot aantal bezoekers in de zomermaanden, maar ook relatief veel bezoekers in het voorjaar, vooral in de maanden april en mei. Het seizoen voor buitenlanders begint in april met Pasen en de openstelling van de Keukenhof.

Figuur 3.3 Aantal overnachtingen van gasten in hotels en pensions in Nederland naar maand, 1994

Bron: CBS, Toerisme in Nederland; het gebruik van logiesaccommodaties.

Ook het aantal overnachtingen in Nederlandse logiesaccommodaties in 1994 (figuur 3.3) laat dit verschil tussen de seizoenen zien, maar daarbij blijkt het zomerseizoen veel belangrijker te zijn dan het voorjaar. Dit wordt veroorzaakt doordat de verblijfsduur van de gasten in de zomer langer is dan in het voorjaar. Ook ten aanzien hiervan zijn er duidelijke verschillen tussen de Nederlandse en de buitenlandse gasten. Nederlanders verblijven in de zomer gemiddeld duidelijk langer in logiesaccommodaties dan in het voorjaar, terwijl het aantal overnachtingen van buitenlanders zowel in het voorjaar als in de zomer rond de drie ligt. Voor het inkomend toerisme is daarom ook het voorjaar erg belangrijk.

Uit een onderzoek van KPMG (1993) blijkt dat Nederland in de voorjaarsperiode meer (inkomende) toeristen trekt dan de omliggende landen België, Duitsland en Groot-Brittannië. Het aantal geregistreerde buitenlandse overnachtingen vanuit omliggende landen is volgens deze studie in het

tweede kwartaal in Nederland ongeveer 8% hoger dan in de genoemde landen.

Voorjaarstoerisme is bollentoeerisme

Het voorgaande laat zien dat het voorjaarstoerisme van relatief groot belang is voor de toeristische sector in Nederland. Volgens alle personen die in het kader van dit onderzoek zijn geïnterviewd, wordt de aantrekkingskracht van Nederland in het vroege voorjaar in belangrijke mate bepaald door de bloeiende bollenvelden in het algemeen en de Keukenhof in het bijzonder.

"Voor heel Nederland geldt dat april en mei een belangrijke toeristische tijd is. De Keukenhof daar komen de mensen voor. Van het bollentoeerisme pikt ieder een graantje mee. Als de Keukenhof dicht zou gaan, dan zou dat voor heel Nederland effect hebben wat betreft het toerisme."

Men kan de vraag stellen of al het bezoek in het voorjaar samenhangt met het bollentoeerisme. Verondersteld zou mogen worden, dat een deel van de toeristen Nederland toch wel bezocht zou hebben, wellicht op een ander tijdstip. Echter, veel respondenten betwijfelen dit. Nederland is namelijk geen "must" voor buitenlanders, zoals Parijs en Londen dat zijn. "Amsterdam" alleen zal niet zoveel toeristen trekken als nu in combinatie met de bollenvelden.

Een bezoek aan de Bollenstreek vormt een belangrijk onderdeel van de programma's van touroperators. Volgens een onderzoek van KPMG (1993) neemt van het jaarlijks afgehandelde aantal toeristen door zowel Nederlandse als buitenlandse touroperators ruim 40% deel aan bloemen-tulpentours in april en mei. Verder is het aandeel van het totaal aantal door buitenlandse touroperators afgehandelde toeristen dat de Keukenhof en/of de bollenvelden bezoekt vrij groot (36%).

Niet alleen de horeca in de Bollenstreek, maar de horeca in bijna geheel Nederland profiteert van het bollentoeerisme.

"In het weekend van het Bloemencorso zitten alle hotels in Noordwijk en Zandvoort vol en ook in de wijde omgeving zijn dan veel hotels volgeboekt. Tot aan Arnhem toe doet de invloed van het bollentoeerisme zich gelden."

Ook de reiswereld is volgens de geïnterviewden ingesteld op de topdrukte die het bollentoeerisme met zich brengt. Zoals een van de respondenten het uitdrukte:

"Eind maart worden de bussen uit de garage gehaald om met de ritjes naar de Keukenhof te worden ingereiden voor de grote zomertours."

Dat het om een groot aantal "ritjes" gaat kan worden afgeleid uit het feit dat ruim de helft van de bezoekers de Keukenhof in georganiseerd verband bezoekt. Op topdagen komen en gaan er meer dan 1.000 bussen. In

1994 ging het in totaal om bijna 14.000 touringcars (DTV consultants, 1994). Vanuit de omliggende landen worden veel dagtochten naar de bollen georganiseerd, vooral vanuit Rijnland-Westfalen. Sinds 1990 komen er ook steeds meer bezoekers uit de Centraal en Oost-Europese landen, vooral uit het voormalige Oost-Duitsland. Ook het aantal bezoekers uit het verre Oosten, met name Japan laat een stijging zien.

De Keukenhof, een "unique selling point"

Volgens de meeste respondenten vormt de Keukenhof een uitermate belangrijk onderdeel van het bollentoeerisme.

"De Keukenhof, gelegen in het centrum van de bollencultuur tussen oud-Hollandse steden, is een ijzersterk produkt, een 'unique selling point'."

In de nabuurlanden Duitsland, België en Engeland, is de Keukenhof zelf bekend en een te verkopen produkt. In de verdergelegen landen, met name in Amerika en Japan, wordt de aantrekkingskracht vooral bepaald door de combinatie van bloeiende bollenvelden met Amsterdam. Amsterdam vormt daarbij de trekpleister, met de tulp en de bollenvelden als drager van "Nederland Bloemenland". Sommige respondenten leggen de nadruk meer op de Keukenhof:

"De aantrekkingskracht van het voorjaar in Nederland ligt in de Keukenhof. In april en mei komen daar gigantisch veel toeristen. Amsterdam is 'oud'. Als de Keukenhof er niet meer was kwamen er geen toeristen meer uit Japan."

Het Bloemencorso voegt een extra dimensie toe aan de bollenvelden en de Keukenhof. Volgens veel respondenten trekt het echter waarschijnlijk niet méér toeristen uit het buitenland, maar is het wel een factor voor de bepaling van het tijdstip van het voorjaarsbezoek aan Nederland.

Combinaties van attracties

Het verblijfstoerisme in het voorjaar omvat vaak een verblijf van twee à drie dagen. Een deel van de toeristen verblijft dan in de badplaatsen Noordwijk of Zandvoort terwijl een ander deel Amsterdam prefereert. Tijdens dit korte verblijf in Nederland wordt volgens de respondenten vrijwel altijd een bezoek aan de Keukenhof en Amsterdam gebracht, eventueel gecombineerd met een attractie in de omgeving.

"De Keukenhof is bepalend voor het bezoek aan attracties als Madurodam en het Rijksmuseum in Amsterdam in het voorjaar. Zodra de Keukenhof open gaat kunnen zij het ook merken. Met de Keukenhof worden veel combinaties gemaakt."

Een aantal attracties die volgens de respondenten vaak in combinatie met de Keukenhof en/of bollenvelden wordt bezocht is vermeld in tabel 3.2.

Hierbij moet worden aangetekend dat dit geen uitputtende lijst is en dat de in de tabel opgenomen bezoekerscijfers niet zonder meer met die van de Keukenhof kunnen worden vergeleken, omdat de openingsduur kan verschillen.

Tabel 3.2 Bezoekersaantallen in 1994 van attracties die veel worden gecombineerd met een bezoek aan de bollenvelden en/of de Keukenhof

Attractie	Bezoekersaantal
Bloemenveiling Aalsmeer	186.000
Tulpenshow Frans Roozen	200.000
Rondvaart Amsterdam	2.000.000
Rijksmuseum Amsterdam	1.044.000
Amsterdams Historisch Museum	144.500
Diamantslijperijen DFA	917.000
Anne Frankhuis	599.000
Frans Hals Museum	86.000
Madurodam	823.000
Porceleynse Fles Delft	150.000
De Zaanse Schans	900.000

Bronnen: VVV-Amsterdam, Attractiepunten in Amsterdam 1994, Attracties zelf.

Voor veel van deze attracties begint het toeristenseizoen tegelijk met de opening van de Keukenhof. Zo ontvangt de bloemenveiling Aalsmeer 40% van de circa 200.000 bezoekers in het voorjaar. Madurodam wordt jaarlijks door rond een miljoen bezoekers bezocht, waarvan een derde in het voorjaar, voornamelijk buitenlanders. Van de 150.000 bezoekers die de Porceleynse Fles jaarlijks op bezoek krijgt, komt meer dan de helft in het voorjaar. Het Rijksmuseum Amsterdam krijgt jaarlijks ongeveer een miljoen bezoekers met een piek in het voorjaar. Niet alleen de genoemde attracties en de Bollenstreek profiteren van het bollentoeisme, ook de grote steden als Amsterdam, Den Haag, Delft en Rotterdam trekken hierdoor veel toeristen. Daarnaast worden er excursies gemaakt naar de Deltawerken en de Vlaamse historische steden Brugge en Gent. Niet iedereen is onverdeeld gelukkig met de zuigende werking van de Keukenhof en de bollenvelden in het voorjaar.

"Het is niet onwaarschijnlijk dat een deel van de toeristen die nu voor een korte vakantie naar de bollen komen, anders voor een wat langere zomervakantie Nederland zouden hebben aangedaan, hetgeen ten goede zou komen aan meer toeristische voorzieningen dan nu het geval is."

Andere respondenten wijzen er juist op dat Nederland door deze unieke "attractie" in het voorjaar een extra gelegenheid heeft om overig Nederland te promoten.

"Het voorjaar is voor vele toeristen een ideale periode voor een tweede of derde (korte) vakantie."

3.4 De economische betekenis van het bollentoeisme

Inleiding

Als indicatoren voor de economische betekenis van het bollentoeisme worden de bestedingen, de werkgelegenheid en het inkomen gebruikt. De bestedingen van de toeristen volgen uit het aantal toeristen en het gemiddeld bedrag dat een toerist per dag of overnachting besteed. In verband met het verschil in bestedingspatroon wordt een onderscheid gemaakt in dag- en verblijfstoeristen. Voor de raming van de werkgelegenheid en het inkomen is naast de informatie van sommige respondenten gebruik gemaakt van de Nationale Rekeningen (CBS). Er wordt onderscheid gemaakt tussen directe en indirecte werkgelegenheid. Als maat voor het inkomen is gekozen voor de bruto toegevoegde waarde. Deze waarde is de som van lonen, salarissen, sociale lasten en overige inkomens (bijvoorbeeld winst, rente en dividend), voor aftrek van afschrijvingen. De totale bruto toegevoegde waarde bestaat uit de directe en de indirecte bruto toegevoegde waarde. De berekeningen voor het onderzoek zijn uitgevoerd met de input-outputtabel van 1990. Ter vergelijking zijn ook berekeningen uitgevoerd met de tabel voor 1993 die berusten op een prognose van LEI-DLO. Voor het inkomen had dat vrijwel geen effect; de werkgelegenheid viel met de cijfers voor 1993 wat lager uit dan die met cijfers voor 1990. De resultaten in het verslag zijn gebaseerd op de tabellen van 1990.

Een belangrijk discussiepunt bij het vaststellen van de economische betekenis van het bollentoeisme is de vraag in welke mate de bestedingen van verblijfstoeristen moeten worden meegerekend. Sommige respondenten gaan ervan uit dat zonder de bollenvelden en de Keukenhof nauwelijks nog buitenlandse toeristen in het voorjaar naar Nederland zouden komen en dat ook niet op een ander tijdstip in het jaar zouden doen. Dit zou inhouden dat het totale verblijf in Nederland wordt gegenereerd door de Keukenhof en omgeving. Anderen zijn van mening dat het succes van de Keukenhof mede wordt gerealiseerd door de mogelijkheid om een bezoek aan de Keukenhof te combineren met andere toeristische attracties, met name met een bezoek aan Amsterdam. In dat geval kan slechts een deel van het verblijf in Nederland worden toegeschreven aan de Keukenhof en omgeving. Daarom zijn er twee berekeningen uitgevoerd: één waarin de bestedingen voor één overnachting zijn opgenomen, en één waarin de totale bestedingen van het gehele verblijf zijn opgenomen.

Uitgangspunten bezoekers

De bezoekersaantallen van de Keukenhof en het Bloemencorso functioneren als graadmeters voor de omvang van het bollentoeisme. Zo komt

uit de gehouden interviews naar voren dat bijna alle toeristen die voor de bollen naar Nederland komen, de Keukenhof bezoeken. Het aantal bezoekers aan het Bloemencorso wordt geschat op 750.000 à 1.000.000 (Vogelaar, 1993). In de berekeningen wordt uitgegaan van de ruime schatting van 1 miljoen. Daarbij wordt verondersteld dat dan ook in voldoende mate rekening wordt gehouden met bezoekers die alleen voor de bloeiende bollenvelden naar de Bollenstreek komen, zonder een bezoek te brengen aan het Corso en/of de Keukenhof. Hierover zijn immers geen cijfers beschikbaar. Een ander uitgangspunt voor het Corso is dat dit evenement geen extra verblijfstoeristen trekt, omdat de verblijfstoeristen die het Corso bezoeken vrijwel altijd ook de Keukenhof bezoeken. Verder is bij de bezoekers aan het Corso geen onderscheid gemaakt tussen Nederlandse en buitenlandse bezoekers, omdat hierover geen gegevens bekend zijn.

Voor de Keukenhof wordt uitgegaan van 900.000 bezoekers, het aantal in 1994. Om de bezoekers aan de Keukenhof te verdelen naar dag- en verblijfstoeristen, zijn de volgende stappen gezet. Ten eerste is het aantal Nederlanders en het aantal buitenlanders geschat. Volgens het onderzoek van DTV consultants (1994) bezochten 333.000 Nederlanders en 567.000 buitenlanders de Keukenhof in 1994. Daarop moet echter een correctie worden toegepast, omdat bij deze aantallen verondersteld is dat in Nederlandse bussen uitsluitend Nederlanders zitten. Volgens een raming van de Keukenhof is echter 70% van de passagiers in Nederlandse bussen buitenlander. Na correctie komt het aantal Nederlandse bezoekers aan de Keukenhof dan op ongeveer 260.000 en het aantal buitenlandse bezoekers op circa 640.000. De Nederlanders worden allemaal gerekend tot de dagtoeristen. Vervolgens is een raming gemaakt van het aantal buitenlandse dag- en verblijfstoeristen aan de Keukenhof. Op basis van de statistiek Inkomend toerisme 1984 van het CBS kan afgeleid worden dat 60% van de buitenlandse bezoekers verblijfstoerist en 40% dagtoerist is. Volgens een mondelinge mededeling van het CBS is het aandeel van de verblijfstoeristen op het totaal op dit moment zeker hoger. Verondersteld wordt dat 70% van de buitenlandse gasten verblijfs- en 30% dagtoerist is. In tabel 3.3 is een overzicht gegeven van de uiteindelijke verdeling van de bezoekersaantallen aan de Keukenhof en het Corso naar dag- en verblijfstoerist.

Tabel 3.3 Raming aantal bezoekers aan de Keukenhof en het Bloemencorso naar en dag- en verblijfstoerist, 1994

	Dagtoerist	Verblijfstoerist	Totaal
Keukenhof	450.000	450.000	900.000
Bloemencorso	1.000.000	-	1.000.000
Totaal	1.450.000	450.000	1.900.000

Bronnen: Keukenhof; Vogelaar (1993); DTV consultants (1994); CBS, Inkomend toerisme 1984 en mondelinge mededeling; Ramingen LEI-DLO (zie tekst).

Van het aantal dagtoeristen aan de Keukenhof komen - op basis van de hiervoor genoemde veronderstellingen - circa 260.000 toeristen uit Nederland, en ongeveer 190.000 uit het buitenland. De reden om deze aantallen apart te noemen is, dat er verschillende bestedingsbedragen voor deze twee groepen zijn gehanteerd (zie uitgangspunten bestedingen). Verondersteld wordt dat de buitenlandse verblijfstoeristen hier gemiddeld 2,8 nacht doorbrengen. Dit is het aantal nachten dat buitenlandse toeristen in de lente in Nederland doorbrengen (CBS/EZ, 1995).

Uitgangspunten bestedingen

De dagtoeristen besteden volgens de gegevens van de Keukenhof gemiddeld f 22,50 op de Keukenhof. Een deel van de bezoekers uit Nederland en het merendeel van de buitenlanders bezoeken nog een ander attractiepunt. Deels zullen dit onbetaalde attracties zijn, zoals een bezoek aan Amsterdam of Kinderdijk, deels zal het gaan om attracties waar entree wordt geheven. Bij de berekeningen is uitgegaan van een extra uitgave van f 10,00 voor de helft van de dagtoeristen. Voor alle dagtoeristen betekent dit dus een extra besteding van gemiddeld f 5,00 per persoon. Verder is voor alle dagtoeristen aan de Keukenhof uitgegaan van een bedrag aan consumpties van f 10,00 buiten de Keukenhof. Voor de Nederlandse dagtoerist is op basis van de gemiddelde afgelegde afstand (afgeleid uit het DTV-onderzoek) f 10,00 voor transport gerekend. Voor de buitenlandse dagtoerist zijn geen transportkosten opgevoerd, omdat ervan wordt uitgegaan dat het grootste deel wordt uitgegeven in het buitenland. Het bestedingspatroon van de bezoekers aan het Corso is gelijk gesteld aan dat voor dagtochten (EZ, 1995 en NRIT, 1993).

Tabel 3.4 Geraamd gemiddeld bestedingsbedrag in guldens voor bezoeker aan Keukenhof en het Bloemencorso naar bedrijfstak, 1994

Bedrijfstak	Keukenhof			Bloemencorso
	Nederlandse dagtoerist *)	buitenlandse dagtoerist *)	verblijfstoerist **)	
Horeca	14,50	14,50	112,00	8,37
Recreatie	18,50	18,50	18,50	2,70
Transport	10,00	-	11,00	2,43
Handel	4,50	4,50	16,00	-
Totaal	47,50	37,50	157,50	13,50

*) Inclusief bestedingen buiten de Keukenhof; **) Dit is het bedrag voor de eerste overnachting; voor de resterende overnachtingen is uitgegaan van f 145,00 per overnachting.

Bronnen: Keukenhof; CBS/EZ, 1995; EZ, 1995; NRIT, 1993; Ramingen LEI-DLO.

De bestedingen van de verblijfstoeristen zijn overgenomen uit de publikatie "Buitenlandse toeristen in Nederland 1993/'94" (CBS/EZ, 1995), met uitzondering van de uitgaven voor recreatie. Hiervoor is het bedrag genomen van de dagtoerist die de Keukenhof bezoekt. Echter, dat is gedaan voor één overnachting. In de berekeningen voor alle overnachtingen, is voor de resterende nachten (1,8) uitgegaan van het gemiddelde bedrag van f 145,00 uit de hiervoor genoemde publikatie. In tabel 3.4 is een overzicht gegeven van het geraamde gemiddelde bestedingsbedrag per bezoeker per dag. In de tabel zijn de bedrijfstakken aardolie-industrie (brandstof) en transport samengevoegd tot "transport".

Raming bestedingen

Op basis van het aantal bezoekers en de gemiddelde bestedingen is het totale bedrag aan bestedingen berekend, verdeeld naar dag- en verblijfstoerisme. In tabel 3.5 zijn de bestedingen opgenomen bij toerekening van één overnachting en bij toerekening van alle overnachtingen.

De totale bestedingen bij één overnachting zijn geraamd op 104 mln. gulden en bij alle overnachtingen op 220 mln. gulden (1994). Daarvan komt respectievelijk 68% en 85% voor rekening van het verblijfstoerisme (tabel 3.5), waarmee duidelijk wordt hoe belangrijk deze toeristische tak binnen het bollentoerisme is. De totale bestedingen aan het verblijfstoerisme komen voor rekening van de buitenlanders. Daarnaast komen er ook buitenlandse dagtoeristen. Inclusief de bestedingen van de buitenlandse dagtoeristen - waarvan de totale omvang echter niet precies bekend is - bedragen de bestedingen van de buitenlandse toeristen bij één nacht 78 mln. gulden en bij alle nachten 194 mln. gulden, ofwel driekwart, respectievelijk bijna 90% van de totale bestedingen in het bollentoerisme.

Tabel 3.5 Raming bestedingen bij toerekening van één overnachting en bij toerekening van alle overnachtingen aan het bollentoerisme naar dag- en verblijfstoerisme, 1994

Soort toerisme	Variant			
	één nacht		alle nachten	
	mln. gld.	%	mln. gld.	%
Dagtoerisme	33	32	33	15
Verblijfstoerisme	71	68	187	85
Totaal	104	100	220	100

Het grootste deel (63%) van de bestedingen komt terecht in de horeca, wat vooral te danken is aan de bestedingen van de verblijfstoeristen. Van deze bestedingen zal een belangrijk deel buiten de Bollenstreek worden besteed, aangezien veel toeristen overnachten in één van de grote steden, met name in Amsterdam. Het aandeel van de bedrijfstak recreatie bedraagt 19%, van het transport 10% en dat van de handel 9%.

Raming werkgelegenheid

De totale werkgelegenheid - direct en indirect - is geschat op bijna 1.000 arbeidsjaren uitgaande van één overnachting en ongeveer 2.000 arbeidsjaren bij het toerekenen van alle overnachtingen (tabel 3.6). De indirecte werkgelegenheid komt in beide situaties uit op een vijfde van de totale werkgelegenheid.

De directe werkgelegenheid op de Keukenhof wordt geschat - op basis van informatie van de Keukenhof - op circa 150 arbeidsjaren. Het effect van het bollentoeisme op de werkgelegenheid strekt zich dus veel verder uit dan de Keukenhof. Een groot deel van die werkgelegenheid zal overigens buiten het studiegebied liggen.

Van Leeuwen en Verhoog (1995) schatten met behulp van input-outputanalyse de werkgelegenheid in het Nederlandse bloembollencomplex in 1990 op 11.000 arbeidsjaren. Wordt het bollentoeisme ook tot het bloembollencomplex gerekend, dan komt 10 à 15% van de werkgelegenheid in het hele Nederlandse bloembollencomplex - dus inclusief het bollentoeisme - voor rekening van het bollentoeisme.

Tabel 3.6 Raming arbeidsjaren (direct en indirect) bij toerekening van één overnachting en bij toerekening van alle overnachtingen aan het bollentoeisme, 1994

Arbeidsjaren	Variant			
	één nacht		alle nachten	
	aantal	%	aantal	%
Direct	770	80	1.560	79
Indirect	190	20	420	21
Totaal	960	100	1.980	100

Raming bruto toegevoegde waarde

Het gegenereerde inkomen door de bestedingen van de bollentoeisten is uitgedrukt in de bruto toegevoegde waarde. De totale bruto toegevoegde waarde is voor 1994 geschat op - afhankelijk van het aantal toerekende overnachtingen - 73 à 155 mln. gulden (tabel 3.7). In beide varian-

Tabel 3.7 Raming bruto toegevoegde waarde (directe en indirecte) bij toerekening van één overnachting ("één nacht") en bij toerekening van alle overnachtingen ("alle nachten") aan het bollentoeisme, 1994

Bruto toegevoegde waarde	Variant			
	één nacht		alle nachten	
	mln. gld.	%	mln. gld.	%
Direct	54	74	112	72
Indirect	19	26	43	28
Totaal	73	100	155	100

ten bestaat ruim een kwart van de totale bruto toegevoegde waarde uit indirecte effecten van de bestedingen.

Van Leeuwen en Verhoog (1995) schatten de bruto toegevoegde waarde van het Nederlandse bloembollencomplex in 1990 op 700 mln. gulden. Wordt de bruto toegevoegde waarde van het bollentoeisme hierbij geteld, dan is het bollentoeisme goed voor een aandeel van 10% à 20% van de totale bruto toegevoegde waarde van het Nederlandse bloembollencomplex.

Conclusies

Aan het bollentoeisme kan een jaarlijks bedrag aan bestedingen van 100 tot ruim 200 mln. gulden worden toegerekend. De daaraan gekoppelde werkgelegenheid loopt uiteen van circa 1.000 tot ongeveer 2.000 arbeidsjaren. De bruto toegevoegde waarde ligt globaal tussen de 70 en 160 mln. gulden op jaarbasis. De ruime bandbreedte hangt samen met de visie over mate waarin het voorjaarstoerisme in Nederland kan worden toegeschreven aan de Keukenhof en de bollenvelden als toeristische attractie en het verlies aan toeristen bij verdergaande verstedelijking van de Bollenstreek. Dit is een van de onderwerpen die aan de orde zijn gesteld tijdens de interviews met de experts. In de volgende paragrafen wordt hiervan verslag gedaan. Verder dient opgemerkt te worden dat bij de ramingen geen rekening is gehouden met de impact van het bollentoeisme op de verkoop van bollen en bloembollen via de normale handelskanalen, in binnen- en buitenland.

3.5 "Imago Holland" in relatie tot de Bollenstreek

Een onderwerp dat in de interviews aan de orde is gesteld, betreft het belang van de bollenvelden, de Keukenhof en het Bloemencorso van de Bollenstreek voor het imago van Nederland en de invloed die verstedelijking heeft op dit imago. De visie van de geïnterviewde experts hierop wordt in deze paragraaf beschreven.

Nederland: bloemenland/tulpenland

"De tulp is hét symbool van Nederland/Holland in het buitenland. Nederland is een bloemenland, niet alleen om de bollenvelden, maar ook om de grote plaats die de bloemen innemen in ons dagelijks bestaan. We hebben fleurige tuinen, er staan bloemen in ons huis en we geven elkaar bossen bloemen en niet een enkele roos af en toe, zoals vaak in het buitenland. En die bloemen zijn ook nog overal in Nederland goedkoop te verkrijgen. In het buitenland behoort de bloem tot de luxeartikelen, maar in Nederland tot de dagelijkse levensbehoeften. De bollenvelden representeren Nederland-Bloemenland en de tulp is het Holland-beeldmerk bij uitstek."

Deze respondent verwoordt in grote lijnen de mening van alle geïnterviewden over de relatie tussen de Bollenstreek en het imago van Nederland in het buitenland. Dat Nederland - Bloemenland hoog scoort in het buitenland kan onder meer worden afgeleid uit het feit dat films over de Nederlandse bloemensector altijd voorkomen in de top-tien van promotiefilms die het Ministerie van Buitenlandse Zaken distribueert. Naast de tulp zijn de klomp en de molen belangrijke beeldmerken van Nederland. Verder is ook Frau Antje nog steeds zeer goed inzetbaar. *"Daar is in de loop der jaren veel in geïnvesteerd en daar kunnen we nog jaren mee voort"*, volgens sommige respondenten. Andere Holland-kenmerken, die de respondenten noemden zijn kaas, polders en fietsen. In bijna alle toeristische promotiefolders komen de beeldmerken tulpen, molens, klompen en Amsterdam voor:

"Tulpen zijn essentieel voor het beeld van Nederland. Het is immers een van de weinige zaken in Nederland die nog echt bekeken en waargemaakt kunnen worden. Dat geldt niet voor klompen en molens."

Sommigen wijzen op het oubollige karakter dat de tulp en andere Holland-beeldmerken hebben of zouden hebben. In dit verband is "toeristisch Nederland" enkele jaren geleden op zoek geweest naar een nieuw "Landmark" via een prijsvraag, maar dit leverde geen ander/beter beeldmerk voor Nederland op:

"De tulp is nog steeds een ijzersterk beeldmerk van Holland en daar zijn veel andere landen erg jaloers op."

De tulp als beeldmerk van Nederland is veel gebruikt voor toeristische promotie en er zal naar verwachting van de geïnterviewde personen uit de toeristische sector nog veel gebruik van worden gemaakt. De redenen daarvoor werden als volgt verwoord:

"Het sterke van Nederland-Bloemenland en de tulp als Holland-beeldmerk is, dat hieraan geen negatieve aspecten zijn verbonden. De tulp is a-politiek, makkelijk te communiceren, behoeft geen uitleg, staat voor vriendelijk, open en gastvrij."

Een andere respondent in de toeristische promotie verwoordde het aldus:

"Mensen die twintig jaar in het toeristisch vak zitten vinden de tulp als symbool misschien wel oubollig, maar de tulp als symbool voor Nederland is niet uit de hoofden van de buitenlanders te timmeren. Het is uniek; zo iets moet je koesteren. Het is een uitstekende binnenkomer. Wanneer je daarmee de toeristen naar Nederland hebt getrokken, kun je hier de rest van ons land wel verkopen."

De Tulp-400 campagne naar aanleiding van het 400-jarig bestaan van de tulp in Nederland heeft het beeld van Nederland in de wereld versterkt volgens sommige respondenten. Volgens andere respondenten in de sector wordt er nog te weinig gedaan met dit symbool. De positieve beeldvorming kan nog verder worden versterkt en uitgebouwd. De tulp als symbool is niet oubollig, maar het gebruik ervan.

"Zoals de tulp nu wordt gebruikt is het een nogal "oudersegment-imago". Er zou speelser gebruik van kunnen worden gemaakt om jonger publiek te trekken."

Nederland: exportland

Niet in alle sectoren hebben de tulp en andere typische "Holland-beeldmerken" een hoge promotie waarde. Respondenten van exportbevorderende organisaties en de handel geven aan dat de tulp als beeldmerk voor hen te beperkt is:

"De tulp en de andere beeldmerken zijn uitstekende binnenkomers om te vertellen wie je bent, maar ze zijn te beperkt om het brede scala aan hoogwaardige technologische producten dat Nederland heeft te bieden, te promoten."

De tulp is als beeldmerk wel van belang voor de herkenbaarheid van het produkt. Het geeft aan dat iets uit Nederland komt, maar voegt daar geen waarde aan toe, zoals aan de ster van Mercedes kwaliteit en degelijkheid is verbonden. Lange tijd gold dit wel voor de voedselindustrie, maar ook daar is men, na de problemen rond de tomatenexport naar Duitsland, voorzichtiger geworden met het hanteren van het Holland beeldmerk. Eén van de respondenten drukte het zo uit:

"Als je een excellent produkt hebt kun je er wel een tulp bij zetten om aan te geven dat het uit Holland komt, maar die tulp voegt geen kwaliteitswaarde toe aan het produkt."

Uit de interviews met de exportbevorderende organisaties komt dan ook naar voren dat de Holland beeldmerken, waaronder de tulp, niet zo'n grote rol spelen. Ze worden waar nodig gebruikt ter versiering en om aan te duiden dat de producten uit Nederland komen, maar een exportbevorderende waarde wordt er niet of nauwelijks aan toegekend.

Nederland: toeristenland

Als het om toerisme gaat is het wat anders. Dan roepen de bollenvel-den en de tulp wel associaties op met dat fleurige, vriendelijke land ergens in West-Europa, waar je voor een paar dagen naar toe gaat, om de bollen-velden te zien én cultuur (= Amsterdam). Het gaat om de combinatie van deze twee zaken: Amsterdam en de bollenvelden. Dáárvoor komt men naar Nederland, gedurende een korte vakantie of als kort onderdeel van een Europavakantie. Nederland is geen eindbestemming voor de meeste toeris-ten uit de verder weg gelegen landen. Voor de nabuurlanden ligt dat anders. Het overgrote deel van de buitenlandse toeristen in Nederland komt uit Duitsland en dan uit Noordrijnland-Westfalen. Voor hen ligt de aantrek-tingskracht 's zomers in het Noordzeestrand, maar in het voorjaar gaat het om de Keukenhof en Amsterdam. Het imago van Amsterdam is uitermate belangrijk voor het toerisme in Nederland. Wanneer Amsterdam zakt op de toeristische ladder, zoals dat volgens vel respondenten sinds enige tijd het geval is, dan is dat in vrijwel heel Nederland merkbaar.

Nederland - verstedelijkt land

Aan de respondenten is gevraagd of de tulp als Holland-beeldmerk kan worden aangetast door ruimtelijke ontwikkelingen in de Bollenstreek of door andere factoren. Volgens de meeste respondenten is de tulp een ijzersterk beeldmerk, niet alleen omdat deze bloem met positieve aspecten van het leven wordt geassocieerd, maar ook omdat de tulp nog echt be-leefd kan worden, in Nederland in de bollenvelden. Sommige responden-ten, met name uit de toeristische branche binnen het gebied, hechten daar-om sterk aan het behoud van de Keukenhof in de bloeiende entourage van de bollenvelden, gesitueerd in het hart van het historische Holland. Dat is het beeld dat de buitenlanders van Nederland hebben, wat ze hier willen zien en beleven en wat ze meenemen naar huis. Dat maakt het Holland-beeldmerk in het buitenland sterker. Anderen, daarentegen, met name van buiten de Bollenstreek, zijn van mening dat dit beeldmerk ook wel overeind blijft, wanneer de Keukenhof of de bollenvelden uit de Bollenstreek zouden verdwijnen. Die kunnen volgens hen best ergens anders worden gesitueerd, als de "illusie" van Nederland-Tulpenland maar in stand wordt gehouden.

Conclusies

Nederland heeft in het buitenland een belangrijke naam als Bloemen-land. De tulp speelt daarbij een grote rol als beeldmerk: het is makkelijk herkenbaar, wordt geassocieerd met positieve zaken als vriendelijkheid en mooi en het wordt direct gekoppeld aan ons land. Voor de toeristische pro-motie wordt veel gebruik gemaakt van dit beeldmerk naast andere zoals de klomp en de molen. Verder is Amsterdam voor ons land een belangrijke toeristische trekker, vooral voor verder gelegen landen. Voor de exportbe-vordering heeft de tulp geen belangrijke waarde. Het wordt daar alleen

gebruikt om de herkomst van produkten aan te geven, maar het voegt geen extra waarde toe ten aanzien van de kwaliteit van het produkt.

Over de "kracht" van het beeldmerk verschillen de meningen. Een verdere verstedelijking van de Bollenstreek zal geen direct effect hebben op de exportpromotie. Voor het toerisme is dat anders. Men is unaniem van mening dat het voor de toeristen essentieel is, dat zij een impressie krijgen van uitgestrekte bollenvelden. De Bollenstreek is daarvoor bij uitstek geschikt, gezien het unieke karakter en de gunstige ligging in de Randstad. Sommigen echter, met name van buiten de streek, zijn van mening dat het imago van Nederland-Tulpenland ook in stand kan worden gehouden bij verplaatsing van de velden en de Keukenhof.

3.6 De toekomst van het bollentoeerisme onder stedelijke druk

Zoals in het eerste inleidende hoofdstuk is weergegeven, vormt de (verwachte) woningnood in het westen van ons land de achtergrond van dit onderzoek. Men is op zoek naar geschikte bouwlocaties en daarbij wordt ook gekeken naar de Bollenstreek. Tijdens de interviews voor dit deelonderzoek is aan de respondenten hun visie gevraagd op recente ontwikkelingen in het gebied en op de twee volgende alternatieven voor toekomstige ruimtelijke ontwikkelingen:

- een voortgaande verstedelijking in dezelfde mate als in de afgelopen jaren, inhoudende een afname van het bollenareaal met ongeveer 15% tot het jaar 2015;
- een grootschalige verstedelijking, waarbij in 2015 driekwart van het bollenareaal is verdwenen.

In deze paragraaf zal achtereenvolgens worden geschetst hoe de respondenten aankijken tegen de ruimtelijke ontwikkelingen in de Bollenstreek tot nu toe en wordt hun mening weergegeven over mogelijke gevolgen van bovengenoemde verstedelijkingsalternatieven op het bollentoeerisme. Wellicht ten overvloede zij hierop gewezen dat het in dit deel van het onderzoek om een andere categorie informanten gaat dan bij het landschapsonderzoek (hoofdstuk 2), waarbij alleen bewoners van het gebied zijn geïnterviewd.

Recente ontwikkelingen in landschap en ruimtegebruik

De oppervlakte cultuurgrond in de Bollenstreek is de afgelopen jaren gestaag verminderd. De oorzaken daarvan zijn dorpsuitbreiding en de aanleg van infrastructuur alsook toenemende bebouwing langs de wegen in het landelijk gebied. De toename van de woningbouw is voor een ieder goed zichtbaar en sommige respondenten vinden deze ontwikkeling al te ver doorgeschoten omdat "op goede bollengrond wordt gebouwd". Ook andere ontwikkelingen in het gebied welke men aanduidt als "vervuiling" van het landschap worden door veel respondenten die het gebied kennen met zorg bekeken:

"Het toeristische belang heeft tot nu toe nauwelijks meegespeeld in de ruimtelijke ordening van het gebied. Het begint nu een beetje te komen. Ook vanuit de sector was en is daarvoor weinig aandacht. De produktie staat voorop. Als gevolg daarvan is het landschap vervuild, met lelijke afscheidingen, hekken, schuren en kassen. Het bollenvak komt op deze manier niet meer geloofwaardig over."

De meeste respondenten met kennis van de Bollenstreek zijn van mening dat er iets moet gebeuren ten aanzien van het beleid om het landschap niet verder te "vervuilen":

"Pappen en nathouden, dat was het beleid tot nu toe. Door geen duidelijkheid te scheppen werd de mogelijkheid gegeven om het gebied stukje bij beetje af te knabbelen. Elke gemeente heeft daaraan meegedaan. Niet alleen bij dorpsuitbreidingen, maar ook ten aanzien van de bebouwing in het landelijke gebied werd en wordt deze politiek van pappen en nathouden gevolgd. Van gedogen tot vergunning verlenen, waardoor rolkassen permanent werden, er loodsen en schuren werden bijgebouwd en agrarische gebouwen een niet-agrarische functie kregen."

De ontwikkelingen in het landelijk gebied zijn begrijpelijk. De bollenbedrijven zijn in het algemeen nogal klein in oppervlakte, zodat intensivering van de produktie de enige manier is - naast het verrichten van niet-agrarische activiteiten - om het inkomen op peil te houden en de continuïteit te waarborgen. Vandaar de druk vanuit de sector in de richting van tuinbouw onder glas. Verder heeft de planologische onzekerheid volgens sommigen ook bijgedragen tot stagnatie in bedrijfsontwikkeling, omdat daardoor minder grond is vrijgekomen voor bedrijfsvergroting.

Niet iedereen ervaart deze ontwikkelingen in even sterke mate als bedreigend voor het bollentoeisme. Het algemene beeld dat uit de interviews naar voren komt, is dat de ruimtelijke en landschappelijke ontwikkelingen in het gebied het bollentoeisme (nog) niet heeft geschaad. Het areaal bollen acht men nu nog voldoende om de toeristen de bloeiende velden te kunnen laten zien. Enkelen geven echter aan dat deze ontwikkelingen al wel degelijk gevolgen hebben gehad voor het bollentoeisme (en de lokale bevolking). Men wijst daarbij op toenemende file-problemen en verkeerschaos tijdens het bollenseizoen.

"De ruimtelijke ontwikkelingen zijn doorgeschoten, het gebied slijt steeds meer dicht door lintbebouwing, schuren en kassen. Het wordt voor de touringcar-chauffeurs steeds moeilijker om een bloeiende route te vinden. Alles is aan elkaar geregen. Het zicht op de bollenvelden is sterk afgenomen, en waar nog wel een goed zicht is, is het verboden om te rijden."

Men is vrijwel unaniem van mening dat er iets moet gebeuren om (meer) schadelijke gevolgen voor het bollentoeisme in de toekomst te voorkomen.

"De tulp blijft de toerist trekken. Wel moeten we oppassen dat dit ook zo blijft; op het moment dat het voor de toerist moeilijk wordt om tulpen te bekijken, kan het

beeld naar buiten toe sterk verzwakken. Nu al zijn er problemen met de bereikbaarheid van velden. Er is veel filevorming. Dat kan bij een afname van het areaal alleen maar erger worden. Een ander probleem is dat de route dan minder aantrekkelijk wordt. Er zijn dan geen bloeiende velden genoeg en daar komen de mensen voor."

Toekomstige ruimtelijke ontwikkelingen

Een voortgaande verstedelijking van de Bollenstreek is voor veel respondenten ongewenst. Daarmee zet je volgens hen het gehele bloembollencomplex op het spel. Dat is onder meer de mening van de vertegenwoordigers van de bollensector die vooral de goede kwaliteit van de gronden benadrukken:

"De grondsoort in grote delen van het gebied is uniek, met name voor de teelt van hyacinten en sommige specifieke bolbloemen. Dat mag je niet opofferen aan woningbouw. Daarvoor komen andere gebieden eerder in aanmerking."

Verschillende respondenten vragen zich af waarom het Groene Hart "heilig is verklaard". Volgens hen is de Bollenstreek, het *"Bloeiend Hart van de Randstad"*, wereldwijd veel unieker. Eén van de respondenten sprak in dit verband over de "BV Bloembollen Holland" bestaande uit een groot aantal productiebedrijven in Nederland en het buitenland en met het hoofdkantoor en de showroom in de Bollenstreek. Volgens veel van de representanten van het bollencomplex is het huidige areaal bollen in de Bollenstreek het minimum dat nodig is om de centrumfunctie van het gebied voor de bollenteelt overeind te houden. Uit toeristisch oogpunt geven sommige respondenten aan dat in plaats van verdere verstedelijking van het gebied juist gekeken zou moeten worden naar versterking van het Bollengebied:

"Om het inkomend toerisme naar Nederland overeind te houden zullen we steeds intensiever en indringender ons toeristisch produkt moeten laten zien. In het voorjaar zijn dat de bollenvelden, die zijn de trekker."

"In plaats van te onderzoeken wat er nog af kan, zonder al te grote schade, zou onderzocht moeten worden hoe het gebied versterkt kan worden. De kleinschaligheid, leidend tot kleurschakeringen van bollenvelden op korte afstand maken het gebied toeristisch uniek. Er valt veel meer uit te halen dan nu gebeurt. Te gemakkelijk wordt dit alles overboord gezet, voor woningen, andere stedelijke voorzieningen en zelfs natuurbouw."

Verderop in deze paragraaf wordt nader ingegaan op de door respondenten geopperde mogelijkheden voor versterking van het landschap. Niet iedereen is overtuigd van het unieke en onvervangbare karakter van de Bollenstreek. Sprekend over de mate van verstedelijking die nog aanvaardbaar wordt geacht, zijn sommige respondenten, zowel binnen als buiten de sector, van mening dat "er nog wel wat af kan". Over hoeveel er nog af kan,

bestaan uiteenlopende opvattingen. Sommigen respondenten zijn van mening dat alleen nog gebouwd mag worden op "apegrond", dat wil zeggen niet voor bollenteelt geschikte gronden, die bijna uitsluitend nog voorkomen ten zuiden van Voorhout. Voorhout kan in deze visie groeien van dorp naar stad. Maar uitgroei naar "Bollenstad" - één van de vele plannen op het gebied van ruimtelijk beleid in de Bollenstreek - acht men niet realistisch:

"Voor echt grote bouwlocaties, moeten ze kijken naar Valkenburg en de Grote Polder."

Eén van de respondenten is echter van mening dat op langere termijn, zeg over ongeveer 25 jaar, een totale verstedelijking van het gebied onvermijdelijk is. Enerzijds is er de toenemende druk vanuit de omliggende steden op het gebied voor woningbouw, anderzijds de afnemende concurrentiekracht van het gebied ten opzichte van andere produktiegebieden, zowel in Nederland als daarbuiten. Uiteraard gaan er dan unieke gronden verloren voor de bollenteelt, maar daarvoor zullen, volgens deze respondent, ongetwijfeld alternatieven worden gevonden.

Een impressie van bloeiende bollenvelden

Van veel zijden, zowel binnen als buiten de sector, wordt het behoud van de geestgronden langs de duinrand, zowel uit produktie-technisch als toeristisch oogpunt als minimaal wenselijk beschouwd. De ligging van de bollenvelden met de duinen op de achtergrond acht men veelal uniek voor het toerisme:

"De kracht van de streek is het grote gebied van bollen in combinatie met de duinen."

"Belangrijk in deze zijn zichtlijnen van open bollenvelden met de duinrand op de achtergrond."

Of het behoud van alleen de geestgronden langs de duinrand voldoende is om het bollentoeerisme te dragen, wordt door veel respondenten, vooral uit de bollensector en het bollentoeerisme, betwijfeld. Het open karakter van de streek mag volgens sommigen niet verder worden aangetast om de bollenteelt nog geloofwaardig te laten blijven overkomen. Anderen, vaak meer op afstand van de toeristische sector, zijn van mening dat het voorjaarstoerisme zo wel overeind kan blijven, zij het onder de voorwaarde dat "*de impressie van uitgestrekte bollenvelden*" in stand wordt gehouden. Een grootschalige verstedelijking zou volgens deze respondenten dan ook samen moeten gaan met een zorgvuldige landschapsbouw en mogelijk zelfs landschapsbeheer waarbij bloeiende bollenvelden zichtbaar moeten blijven. Dat geldt volgens veel respondenten niet alleen in het scenario met een grootschalige verstedelijking, maar ook bij een minder sterke aanslag op het bollenareaal.

Versterking van de kwaliteit van het landschap

Om het bollentoeisme te behouden is volgens een aantal respondenten versterking van de kwaliteit van het landschap gewenst. Volgens één van hen zou het aanbeveling verdienen de Bollenstreek te bestempelen tot "Waardevol Cultuurlandschap" met een daarbij behorend beleid tot versterking van de landschapskwaliteit. Naast behoud van een voldoende areaal aan bollenvelden uit toeristisch oogpunt, werden de volgende suggesties gedaan:

- concentratie van nieuwbouw, rond maar vooral ook binnen de bestaande kernen (inbreien);
- sloop of landschappelijke inpassing van storende bebouwing;
- behoud/herstel van cultuurhistorisch waardevolle bebouwing;
- aanpassing en verbetering van bollenroutes langs bloeiende velden met verschillende steunpunten;
- verbetering van de ontsluiting van het gebied, zowel voor autoverkeer als voor openbaar vervoer.

Zo nodig zou er een strikt beleid gevoerd moeten worden richting bollentelers om het resterende bollengebied zijn toeristische functie te laten vervullen.

"Des te kleiner het resterende bollengebied, des te ingrijpender zullen dan de "beheersmaatregelen" moeten zijn. Daarbij moet je denken aan voorschriften voor kwekers ten aanzien van kleur en assortiment van de velden."

Dat dit wel een zeer ingrijpende optie is, was de betreffende respondent wel duidelijk. Eveneens dat daarmee veel geld gemoeid zal zijn voor vergoedingen aan de betreffende telers, maar dat is verder niet met hem doorgesproken.

De toekomst van de Keukenhof en het Corso bij afname van het areaal bollenvelden

Volgens veel respondenten is de Keukenhof onlosmakelijk verbonden met de Bollenstreek. Er is sprake van een wederzijdse afhankelijkheid: de kwekers in de streek leveren de bollen aan de Keukenhof, de bloeiende velden in de omgeving en de bloemen voor de parades, terwijl de Keukenhof bijdraagt aan de promotie van de (bol)bloem. Hetzelfde geldt volgens sommigen voor het Bloemencorso: de streek levert de bloemen en arbeidskrachten voor het Corso en het Corso promoot de verkoop van de bloemen en bollen. De relatie tussen het Corso en de Keukenhof wordt niet zo sterk geacht. Tijdens het Corso-weekend komen er wel meer toeristen naar de Keukenhof, maar van wezenlijk belang voor het bollentoeisme vinden de meeste respondenten dit niet.

Vooraf voor degenen die direct met de bollenteelt en het bollentoeisme te maken hebben, is de koppeling tussen de Keukenhof en de omliggende bollenvelden vanzelfsprekend en voor het toerisme essentieel.

Enkele reacties:

"De Keukenhof is onlosmakelijk verbonden met de Bollenstreek. De streek bepaalt of het publiek naar de Keukenhof komt. Daar is een duidelijke samenhang mee. Wanneer de streek is uitgebloeid komt niemand meer naar de Keukenhof."

"De Keukenhof zonder omliggende bollenvelden zou een ernstige verschraling van het produkt betekenen."

"Het huidige succes van de Keukenhof is mede te danken aan de natuurlijke omgeving er omheen; bollen horen van oudsher vanzelfsprekend rond de Keukenhof."

Een afname van de bollenvelden zou volgens deze respondenten duidelijk gevolgen hebben voor het aantal bezoekers aan de Keukenhof. Degenen die wat verder weg staan van de Bollenstreek nemen soms een duidelijk ander standpunt in:

"Het is juist dat de historische band tussen de Keukenhof en de Bollenstreek de aantrekkingskracht van de Keukenhof versterkt, maar dat wil nog niet zeggen dat elders ook niet een zelfde attractie kan worden opgebouwd. Het is vergelijkbaar met de Nachtwacht. Dat schilderij past ook het best in de setting van het Rijksmuseum in Amsterdam, maar dat wil nog niet zeggen dat er niemand meer komt, wanneer het wordt opgehangen in Maastricht."

De plaats van de Keukenhof tussen de bloeiende bollenvelden wordt door alle respondenten als een groot voordeel gezien, maar van even groot of groter belang wordt door de meesten de ligging ten opzichte van de grote steden, met name Amsterdam, geacht. Dat maakt de Keukenhof namelijk tot een attractie die goed met andere toeristische attractiepunten is te combineren. Er zijn dan ook mensen die van mening zijn dat het mogelijk is om de Keukenhof te verhuizen, bijvoorbeeld naar de Haarlemmermeer, waar de komende Floriade wordt gehouden of ergens in de buurt van Amsterdam. Dat zou zowel de stad als het park ten goede komen, volgens deze respondenten. Verplaatsen naar de kop van Noord-Holland of Groningen wordt niet zinvol geacht, want dan ontbreekt de relatie met Amsterdam. Overigens vindt men wel dat "*de illusie van uitgestrekte bollenvelden over-eind moet blijven*". Over verplaatsen wordt overigens ook door degenen die dit niet bij voorbaat uitsluiten, niet licht gedacht. De kwaliteit van de Keukenhof wordt namelijk niet alleen bepaald door de bolbloemen, maar ook door de opzet van het historische park zelf:

"Afgezien nog van de ligging temidden van de bollenvelden zal het niet eenvoudig zijn een park met een uitstraling als de Keukenhof ergens anders op te zetten."

Een duidelijk beleid

Bijna alle respondenten die hun visie gaven op de toekomstige ontwikkeling, waren van mening dat het zo niet verder kan. Er is behoefte aan een duidelijk beleid.

"Een fundamentele discussie over het gebied is noodzakelijk."

"Het wordt tijd om duidelijkheid te scheppen, ook naar de telers toe, zodat deze weten waarop ze hun bedrijfsontwikkeling moeten afstemmen."

"Een planmatige verstedelijking op regionaal niveau is minder erg dan een sluipende verstedelijking."

"Het wordt tijd dat de bollensector zelf ook met een visie op de toekomst van het gebied komt en niet alleen defensief reageert op de plannen van anderen."

De lopende discussie over het gebied en het overleg tussen de Provincie en de streek worden daarom door alle direct bij de streek betrokkenen als zeer positief ervaren.

Conclusies

Recente ruimtelijke ontwikkelingen in de Bollenstreek worden door de geïnterviewde experts gekenschetst door een afname van het areaal bollenvelden, het dichtslibben van de open ruimte en "vervuiling" van het landschap met kassen, loodsen, hekken en afscheidingen. Een enkeling geeft aan dat dit nu al gevolgen heeft gehad voor het bollentoeerisme. Er moet soms worden gezocht naar bloeiende velden en er zijn file- en verkeersproblemen. De meesten vinden echter dat het bollentoeerisme nog niet is geschaad maar zijn wel van mening dat er iets moet gebeuren om een dergelijke negatieve ontwikkeling in de toekomst te voorkomen. Er is daarbij behoefte aan een duidelijk beleid.

Voortgaande verstedelijking zoals in de afgelopen jaren vinden de meeste respondenten in het algemeen niet gewenst. Dit ten eerste uit productie-technisch oogpunt gezien, waarbij men duidt op de unieke grondsoort met name voor de teelt van hyacinten. Ten tweede uit toeristisch oogpunt, waarbij men aangeeft dat de impressie van bloeiende bollenvelden voor de toerist moet blijven. Over de mate waarin nog woningen kunnen worden gebouwd, lopen de meningen uiteen. Sommigen vinden dat de grens nu al is bereikt, anderen zien wel mogelijkheden voor veel sterkere verstedelijking dan tot nu toe, samen met gerichte landschapsbouw.

Vooraf voor degenen die direct met de bollenteelt en het bollentoeerisme te maken hebben is de Keukenhof onlosmakelijk verbonden met de velden in de streek. Niet alleen in verband met de produktie van benodigde bollen voor de Keukenhof, maar ook omdat ze van mening zijn dat toeristen die naar de Keukenhof gaan, ook uitgestrekte bollenvelden daaromheen

verwachten. Volgens deze respondenten zal een verdere afname van het areaal zeker effect hebben op het bezoek aan de Keukenhof. Enkelen zien wel mogelijkheden voor dit park zonder uitgestrekte bollenvelden eromheen door de gunstige ligging ten opzichte van andere toeristische attractiepunten, met name Amsterdam.

4. SLOTBESCHOUWING

Er bestaat onder de geïnterviewde bevolking in de Bollenstreek begrip, dat er in de komende jaren in de Randstad extra woningen nodig zijn. Velen laten in de gesprekken blijken dit probleem niet te onderschatten. Het gaat namelijk niet alleen om het bouwen van huizen, maar er wordt een heel proces in gang gezet met aanmerkelijke ruimtelijke en sociale consequenties. Men vraagt zich bezorgd af of wel voldoende wordt ingezien, dat eventuele extra verstedelijking niet in een leeg gebied gerealiseerd gaat worden, maar in een gebied waarin intensief gewoond en gewerkt wordt en dat over een eigen, karakteristiek landschap beschikt.

Hun grote zorg is of en hoe extra woningbouw nog wel te verenigen is met de kwaliteit van het landschap. Het landschap is geen statisch verschijnsel; er worden al lang vele veranderingenesignaleerd. Er is sprake van aanmerkelijke verstedelijking in brede zin. De voorgelegde verstedelijkingsopties betekenen dan ook niet de introductie van een nieuw proces maar houden een aanmerkelijke versnelling in van een bestaand proces. Voor veel bewoners en telers in het gebied is het kritieke punt, waarop het proces van verstedelijking een onomkeerbaar karakter krijgt, al vrijwel bereikt. Gaat de verstedelijking de komende jaren in dezelfde mate door als in het recente verleden, dan wordt volgens het merendeel van de bewoners en telers het bestaande landschap wezenlijk aangetast. Volgens hen is er geen plaats voor grootschalige bouwlocaties binnen het gebied. In hun ogen zal er dan nog wel cultuurgrond overblijven, maar "de ziel" is dan uit het gebied. De aansluiting op bestaande landschapskwaliteiten en het dagelijkse leven in de streek weten de mensen niet meer te verwoorden in een gemeenschappelijk, min of meer homogeen en consistent scenario. Er heerst onzekerheid over de inpasbaarheid. Alleen over de bestaande natuur, met name de duinen, is men het eens: deze mag daaraan nooit ten offer vallen. Maar over de vele andere aspecten (recreatie en toerisme, bollen en bloemen, invulling van de woningbouwlocaties) worden zeer uiteenlopende opvattingen naar voren gebracht. De optie van totale verstedelijking is voor veel respondenten volstrekt onbespreekbaar of zo onrealistisch dat het niet lukt om in samenspraak met hen een toekomstbeeld te ontwikkelen.

Een groot deel van de experts die voor het toeristisch-economisch onderzoek zijn geïnterviewd zijn ten aanzien van de verstedelijkingsopties dezelfde mening toegedaan als de bewoners en telers. Grootschalige verstedelijking is volgens hen uit toeristisch oogpunt niet wenselijk. Ze verwachten duidelijk negatieve effecten van een verdergaande verstedelijking op het bollentoerisme en daarmee op het totale voorjaarstoerisme in Nederland. De Keukenhof in de bloeiende entourage van bollenvelden, gesitueerd in het hart van historisch Holland, oefent namelijk een grote aantrek-

kingskracht uit op toeristen uit binnen en buitenland. De "bollen" vormen dé trekker van het voorjaartoeisme in Nederland. Aantasting van het bollenlandschap kan een verzwakking van het imago van Nederland-Bloemenland tot gevolg hebben, omdat dan "de tulp" als beeldmerk van Nederland niet meer echt beleefd kan worden. Dit is vooral de mening van degenen die direct met de Bollenstreek en het bollentoeisme te maken hebben. Anderen zien nog wel mogelijkheden voor verdere verstedelijking. Ook bij een kleiner areaal blijft volgens hen de Bollenstreek zijn aantrekkingskracht behouden. Wel pleiten ze voor begeleidende maatregelen voor landschapsbouw en landschapsbeheer om de belevingswaarde voor de toeristen te versterken.

Uit deze studie komt naar voren dat de planvormers er in de ogen van de bevolking tot op heden niet in zijn geslaagd om de autonome verstedelijking zo te integreren in het bestaande landschap, dat de huidige praktijk eenvoudig kan worden gecontinueerd. Er is een opmerkelijk grote behoefte aan begeleidende maatregelen voor landschapsbouw en landschapszorg. Ook bij een "autonome" verstedelijking lijkt voortgaan op de huidige weg niet lang meer te combineren met een duurzaam behoud van het huidige karakter van het landschap. Er zal serieus gewerkt moeten worden aan de oude én nieuwe kwaliteiten van het landschap. Naast het bollenlandschap zal daarbij specifiek aandacht dienen uit te gaan naar de natuur in het gebied. De duinen met de geestgronden vormen daarin belangrijke elementen, maar ook het groen van de weilanden en het water. Gestreefd zou moeten worden naar behoud van de weidsheid van het landschap zonder daarmee de afwisseling van de bedrijvigheid en de bebouwing in het gebied uit te bannen. Voor het toerisme is vooral van belang dat de impressie van uitgestrekte bollenvelden met zichtlijnen op de duinen wordt gehandhaafd of versterkt. In dit verband is het goed te bedenken dat om gedurende de bollenperiode van twee maanden ongeveer 100 ha tegelijk in bloei te kunnen beleven, een areaal van 400 ha bollenvelden nodig is.

Geconcludeerd kan worden dat in de Bollenstreek een uitdaging ligt voor planologen en ontwerpers om - in een constructieve dialoog met de bevolking én andere belanghebbenden - maatwerk voor de toekomst te leveren.

LITERATUUR

- Buro Maas (1981)
Een beeld van het Zuid-Hollandse landschap; Zeist; Deel 1
- CBS (Centraal Bureau voor de Statistiek)
Bevolking der gemeenten van Nederland, diverse jaren; 's-Gravenhage, staatsuitgeverij; CBS-publikaties
- CBS
Bodemstatistiek; 's-Gravenhage, staatsuitgeverij; diverse jaren
- CBS (1984)
Statistiek inkomend toerisme; Voorburg/Heerlen
- CBS (1994)
Nationale rekeningen 1993; 's-Gravenhage, staatsuitgeverij; CBS-publikaties
- CBS (1995)
Toerisme in Nederland, het gebruik van logiesaccommodaties in 1994; Voorburg/Heerlen
- CBS en Ministerie van Economische Zaken (1995)
Buitenlandse toeristen in Nederland 1993/'94; Den Haag/Voorburg
- Coeterier, J.F., M.B. Schöne, C.M. Volker met medewerking van H. Dijkstra (1994)
De betekenis van het landschap in het herinrichtingsgebied Enschede-Noord. Een onderzoek naar de beleving van en binding met het landschap; Wageningen, DLO-Staring Centrum; Rapport 359
- DTV consultants (1994)
Keukenhof 1994, onderzoek autobezoekers; Breda
- GS Zuid-Holland (1992)
Streekplan Zuid-Holland West; Ontwerp tweede gedeeltelijke herziening
- GS (Gedeputeerde Staten van) Zuid-Holland (1993)
Keuzevarianten en keuzebepalingen voor de Duin- en Bollenstreek en Leidse Regio

- KPMG (Klynveld Management Consultants) (1993)
De Keukenhof, een onderzoek naar de toeristische betekenis van de Keukenhof en de invloed die de verdergaande verstedelijking heeft op de Keukenhof; Utrecht
- Leeuwen, M.G.A. van, en A.D. Verhoog (1995)
De betekenis van het agrocomplex in 1990 en 1993; een input-output-analyse; Den Haag, Landbouw-Economisch Instituut (LEI-DLO); (verschijnt binnenkort)
- LVN (Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij) (1993)
Structuurschema Groene Ruimte; Het landelijk gebied de moeite waard; Den Haag, Kabinetstandpunt; deel 3
- De Nationale Investeringsbank N.V., Stichting voor Economisch onderzoek en Zandvoort Kappelhoff Advies (1995)
Zicht op toeristische markten; Den Haag, Ministerie van economische zaken
- NRIT (Nederlands Research Instituut voor Recreatie en Toerisme) (1993)
De economische betekenis van toerisme en recreatie in Nederland anno 1992; Breda
- Palmer, J.F. (1983)
Assessment of Coastal Wetlands in Dennis, Massachusetts; In: Smardon, R.C. ed.; *The Future of Wetlands: Assessing Visual-Cultural Values*; New York: All Anheld, Osmun, Publishers; pp. 65-79
- Projectgroep "Toekomst Duin- en Bollenstreek" (1995)
Pact van Teylingen; Werken aan het Pact (concept)
- Provincie Zuid-Holland (1994)
Een beeld van het Zuidhollandse landschap; Den Haag; Samenvatting
- RoRo (Randstadoverleg ruimtelijke ordening) (1994)
De Corridor van de Randstad; Naar een integraal ruimtelijk ontwikkelingsperspectief
- Somers, B.M. en C.O.N. de Vroomen (1995)
Functioneren centrum bollenteelt onder stedelijke druk; Den Haag, Landbouw-Economisch Instituut (LEI-DLO); Mededeling 542
- Vogelaar, J.L. (1993)
Flower Parade, economic/touristic power parade?; Breda, Interne uitgave Nationale hogeschool voor toerisme en verkeer, eindexamenscriptie

VROM (Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer) (1993)

Vierde nota over de ruimtelijke ordening Extra; Den Haag; Deel 4: Planologische Kernbeslissing Nationaal Ruimtelijk Beleid

VVV Amsterdam (1995)

Attractiepunten in Amsterdam 1994, een analyse van het bezoek aan attractiepunten in Amsterdam 1994; Amsterdam

BIJLAGEN

Bijlage 1 Vragenlijst "Landschap"

Project 4867

Landschapskwaliteit Bollenstreek

VRAGENLIJST

Respondentnummer:

We streven naar respondenten die al langer in het gebied wonen (bijvoorbeeld 5 jaar of meer) of het gebied anderszins redelijk kennen. Elke respondent krijgt een eigen gebiedskaartje. De woon- en/of werklocatie van de respondent op de kaart aangeven met een kruisje.

Voorstellen. Kaartje van het gebied tonen. Korte uitleg geven over de gang van zaken:

- *doel van het onderzoek (indien nodig): hoe de bevolking denkt over de kwaliteiten van het landschap en de toekomst van de Bollenstreek. Dat we zelf geen uitgesproken mening hebben omdat we het gebied niet kennen, maar hun opvattingen willen doorgeven t.b.v. een goede besluitvorming. De respondenten blijven anoniem;*
- *aard van het interview toelichten: open vragen, zo nodig doorvragen bij onduidelijkheid (d.w.z. het voorgaande samenvatten, vervolgens: kunt u dit nader toelichten; dat begrijp ik niet goed) en vragen naar het waarom. Opvattingen laten onderbouwen door eigen ervaringen en voorbeelden. Geen bandopname, antwoorden samenvatten (notuleren), wel saillante uitspraken letterlijk noteren;*
- *een samenvatting toezeggen.*

Blok 1 **Algemeen**

- vr. 1 Bent u in deze streek **geboren en getogen**? (ja/nee). Zo ja, waar? (*op kaart aangeven met kruisje vr1*). Zo nee, waar bent u opgegroeid? (*plaats*)
- vr. 2 Hoe lang **woont** u hier? (*aantal jaren*)
- vr. 3 Wat is uw **leeftijd**? (*geboortejaar*)
- vr. 4 Wat is uw **beroep**? (voor overheid en bedrijfsleven: welke sector) (*beroep noteren*)
- vr. 5 Indien van toepassing: een korte **omschrijving van het bedrijf** (omvang, welke *produkten (gewassen)* en/of activiteiten, *gezinsbedrijf en/of personeel*, toekomstperspectief van het bedrijf (alleen: gunstig/onduidelijk, weet niet/ongunstig; met korte toelichting))
- vr. 6 Bent u verder **actief** in het gebied? (*verenigingsleven, beroepsorganisaties, in de plaatselijke politiek*)
- vr. 7 Bent u **gehecht** aan de **mensen** in dit gebied? (*sterk/matig/weinig*). Bent u gehecht aan het **landschap** in dit gebied? (*sterk/matig/weinig*).

(*bij het bovenstaande niet doorvragen*)

Blok 2 **Huidige kwaliteit van het landschap**

- vr. 8 De volgende vragen gaan over het huidige landschap van de Bollenstreek. Heeft het landschap van de Bollenstreek een **eigen karakter**, anders dan bijvoorbeeld de Haarlemmermeer, het gebied ten oosten van Leiden, omgeving Heemstede/Haarlem, het Westland? Zo ja, wat is het verschil? Waar ligt dat aan? Waarom is het daar anders? (*doorvragen*)
- vr. 9 Is er **verschil in landschap** tussen bepaalde delen van het gebied of is het landschap overal zo'n beetje hetzelfde? Wat is heel verschillend en wat is bijvoorbeeld bijna overal hetzelfde? Welke gebiedsindeling kiest u op grond van het landschap? (*op kaart gebiedsdelen omcirkelen, niet te lang laten nadenken!*)
- vr. 10 Welke delen **kent** u goed, welke minder goed en welke vrijwel niet? (*op kaart gestippeld aangeven*). Hoe komt dat?
- vr. 11 Zou u het landschap van de Bollenstreek eventueel willen inruilen voor een **ander landschapstype**? (ja/misschien/nee). Welk type en waarom? (*doorvragen naar wat onvervangbaar is in dit landschap en wat men absoluut niet zou missen als men zou verhuizen*)

- vr. 12 Zijn er aspecten van het landschap die u belangrijk vindt maar die tot nu toe niet ter sprake zijn gekomen, bijvoorbeeld omdat ze minder goed **zichtbaar** of **herkenbaar** in het landschap zijn? (doorvragen: "u heeft nog niets gezegd over". Gebruik de volgende **checklist**: water, landgoederen, nabijheid strand en steden, kleinschaligheid van het landschap, natuur, milieu, kerktorens en andere oriëntatiepunten, verkeer, lawaai, toegankelijkheid, omgeving Rijnsburg anders dan omgeving Hillegom)

Nu de foto's voorleggen. Er zijn twee series van 12 foto's, plus foto's die bij vraag 15 aan de twee series worden toegevoegd. De eerste serie foto's in willekeurige volgorde naast elkaar leggen (bijvoorbeeld op een grote tafel) en bespreken. Herhalen voor de tweede serie.

- vr. 13 Op deze foto's komen allerlei landschappen voor. Graag de foto's in **stapeltjes** leggen, zodanig dat de foto's van een stapeltje naar hetzelfde landschap verwijzen. Het gaat er niet om goede of slechte indelingen; het gaat om uw eigen opvattingen. Het aantal stapeltjes bepaalt u zelf (fotonummers van ieder stapeltje noteren). Waarom heeft u juist deze indeling gemaakt?
- vr. 14 Per stapeltje: wat is dit voor een landschap? Beschrijf de **kenmerken** van het landschap waarnaar de foto's van een stapeltje verwijzen (laat de respondent zelf de kenmerken benoemen; per stapeltje noteren)
- vr. 15 Welke zes foto's drukken **het best** uit wat het eigen karakter van de streek is? (de foto's snel achter elkaar aan de respondent laten zien, laat deze niet lang nadenken maar een aantal terzijde leggen; vervolgens eventueel de foto's van dit stapeltje opnieuw snel achter elkaar tonen en laten reduceren tot het aantal van zes is bereikt; nummers van de foto's noteren)

Blok 3 **Scenario 1: Autonome verstedelijking**

De ontwikkelingen in de Bollenstreek staan niet stil. Zo is in de afgelopen 10 jaar de oppervlakte niet-bebouwde grond aanmerkelijk afgenomen, de landbouwgrond bijvoorbeeld met ongeveer **15%** (met ongeveer 600 ha, waarvan 400 ha bollengrond). We noemen dit de **autonome verstedelijking** en willen graag weten wat hiervan de consequenties zijn als die ontwikkeling doorgaat. Daarom de volgende vragen:

- vr. 16 Als deze ontwikkeling zo doorgaat, bijvoorbeeld in de komende 20 jaar, dus tot het jaar 2015, wat zijn daarvan de **gevolgen voor het landschap**. Valen deze wel mee of wordt het huidige karakter van het landschap aangeast? Zo ja, om welke kenmerken gaat het?
- vr. 17 Vindt u dat bij deze ontwikkeling **de kwaliteit** van het landschap behouden moet blijven of zelfs worden verbeterd? (dat is: heel belangrijk/belangrijk/minder belangrijk/niet belangrijk). Zo ja, aan welke maatregelen denkt u?

- vr. 18 Vindt u in dit scenario extra aandacht voor **recreatie en toerisme** op zijn plaats? Zo ja, aan welk soort recreatie en toerisme denkt u? *(de Keukenhof aan de orde stellen, indien niet genoemd).*
- vr. 19 Vindt u dat in dit scenario extra aandacht voor de **bollen- en bloementeel** op zijn plaats is? Zo ja, waaraan denkt u? *(indien niet genoemd: aandacht voor vernieuwende en verdwijnende activiteiten)*
- vr. 20 Zijn recreatie en toerisme en bollen- en bloementeel **altijd en overal** goed met elkaar te **combineren**? Zo nee, welke knelpunten ziet u?
- vr. 21 Waaruit bestaat voor u **de natuur** in de Bollenstreek? Is extra aandacht voor die natuur op zijn plaats? Zo ja, waaraan denkt u?
- vr. 22 Vindt u dat extra aandacht voor **het milieu** op zijn plaats is? Zo ja, aan welke maatregelen denkt u? *(zo nodig de andere functies aan de orde stellen: overige landbouw (overdekte teelten, veehouderij), industrie, wonen en voorzieningen, verkeer en vervoer)*

Blok 4 **Scenario 2: Veel verstedelijking**

De komende jaren zullen er in de Randstad nog veel meer woningen nodig zijn. Een deel van de extra woningen, die bestemd zijn voor bewoners die aan de Randstad zijn gebonden maar niet hier wonen, wordt misschien in de Bollenstreek gebouwd. Als dit scenario van **veel verstedelijking** doorgaat zal de oppervlakte onbebouwd gebied méér teruglopen dan nu het geval is. Zo neemt naar verwachting de hoeveelheid bollengrond met **50%** af; dat is 1.200 ha in plaats van de 400 ha die hiervoor is genoemd. Over blijft ongeveer de helft van het huidige areaal (1.200 ha).

- vr. 23 Als deze ontwikkeling naar veel verstedelijking werkelijk plaatsvindt, welke **gevolgen** heeft dit voor het landschapskarakter?
- vr. 24 Bij deze grote plannen zullen maatregelen nodig zijn om het landschap aantrekkelijk te houden. Die maatregelen kunnen gericht zijn op:
- zoveel mogelijk het bestaande landschapskarakter handhaven, óf
 - het realiseren van een nieuw type landschap dat aantrekkelijk is.
- Aan **welk soort landschap** denkt u zelf, dus in welke richting zal het huidige landschap zich moeten ontwikkelen?
- vr. 25 Vindt u dat er in dat landschap extra aandacht voor **recreatie en toerisme** op zijn plaats is? Zo ja, aan welk soort recreatie en toerisme denkt u? *(indien niet genoemd, de Keukenhof aan de orde stellen)*
- vr. 26 Vindt u dat er voor de **bollen- en bloementeel** extra aandacht op zijn plaats is in dit scenario? Zo ja, aan welke concrete maatregelen denkt u in het bijzonder? *(indien niet genoemd: aandacht voor vernieuwende of verdwijnende activiteiten)*

- vr. 27 Als de plannen voor extra woningbouw werkelijk doorgaan, zijn recreatie én bollen- en bloementeel nog **altijd en overal** goed met elkaar te **combineren** of moet er dan echt een keuze worden gemaakt? Indien het laatste het geval is, waar valt dan de keuze op?
- vr. 28 Ziet u extra behoefte aan **natuur en milieu** omdat er zoveel gebouwd gaat worden? *(zo nodig de andere functies aan de orde stellen: overige landbouw, wonen en voorzieningen, industrie, verkeer en vervoer)*
- vr. 29 Verwacht u **steun** voor extra woningbouw in de streek als deze vergezeld gaat van maatregelen voor een aantrekkelijk landschap? Zo ja, van welke kant? *(concreet invullen met mensen, groepen, overheden, organisaties)*
- vr. 30 Van welke kant verwacht u **weerstand**? *(idem)*
- vr. 31 Hoe staat u **persoonlijk** tegenover dit perspectief? Onder welke voorwaarden is dit perspectief voor u acceptabel?

Blok 5 **Scenario 3: Totale verstedelijking**

Het laatste toekomstperspectief gaat er van uit dat een groot deel van de streek in aanmerking komt voor woningbouw. Ongeveer **75%** van de bollengrond verdwijnt in de komende 20 jaar in dit perspectief van **totale verstedelijking**. Bijvoorbeeld alleen de Keukenhof en omliggend bollengebied kunnen blijven (ongeveer 600 ha).

- vr. 32 Als dergelijke plannen voor grootschalige woningbouw werkelijk doorgaan, heeft dit voor het huidige landschap zeer ingrijpende gevolgen. Vindt u dat de laatste resten dan behouden moeten blijven of moet er een geheel nieuw aantrekkelijk landschap komen? Zo ja, naar **welk soort landschap** gaat uw voorkeur uit?
- vr. 33 Vindt u bij deze totale verstedelijking extra zorg voor **recreatie en toerisme** op zijn plaats? Zo ja, waaraan denkt u dan? *(op de Keukenhof toespitsen)*
- vr. 34 Dit toekomstperspectief betekent **altijd** een grondige wijziging van het bestaande agrarische gebruik. Vindt u het in dat geval beter om maar **alles** te verplaatsen, dus het gehele bestaande complex van bollen, bloemen en de Keukenhof?
- vr. 35 Zo nee, welke activiteiten zouden volgens u kunnen blijven? En welke activiteiten kunnen **verplaatst** worden? *(indien niet genoemd: aandacht voor vernieuwende of verdwijnende activiteiten)*
- vr. 36 **Welk gebied** of welke lokatie buiten deze streek komt voor nieuwvestiging in aanmerking, omdat dit goede en blijvende mogelijkheden voor uitbreiding en verdere ontwikkeling biedt?

- vr. 37 Verwacht u **steun** voor grootschalige woningbouw en het bijbehorende landschap, als de noodzakelijke verplaatsing en nieuwvestiging elders tot de mogelijkheden behoren? Van wie in het bijzonder? (actoren noemen)
- vr. 38 Van welke kant verwacht u **weerstand**? (actoren noemen)
- vr. 39 Hoe staat u **persoonlijk** tegenover dit perspectief? Welke voorwaarden maken dit perspectief voor u eventueel acceptabel?

Blok 6 **Afweging van toekomstperspectieven**

- vr. 40 We hebben in het voorgaande de huidige landschapskwaliteit en drie verschillende toekomstperspectieven met bijbehorend landschap besproken (autonome verstedelijking, veel verstedelijking en totale verstedelijking). Welke ontwikkeling acht u voor de komende 20 jaar het **meest waarschijnlijk**? Welke zijn minder waarschijnlijk? (volgorde aangeven). Waarom?
- vr. 41 Alles afwegend, welke voorkeur heeft u **persoonlijk**? Welk scenario (ontwikkeling) is eventueel nog acceptabel, welke absoluut niet? (volgorde aangeven)
- vr. 42 Gaat u zich persoonlijk **inzetten** voor de ontwikkeling die u de meest juiste vindt? Zo ja, hoe dan?
- vr. 43 Wat betreft de toekomst van het gebied, vindt u dat het **de juiste mensen** zijn die bepalen hoe de toekomst er uit ziet? Aan wie denkt u dan? Kan het ook anders?
- vr. 44 Wat doet u als de politiek toch kiest voor een **ander perspectief**?
1. accepteren
 2. alsnog actie ondernemen
 3. vertrekken
- (voor elk scenario vragen)
- vr. 45 Tot slot, heeft u naar aanleiding van het voorgaande nog **opmerkingen of aanvullingen**? Welke:

HARTELIJK DANK VOOR UW MEDEWERKING

Bijlage 2 Lijst van geïnterviewde personen

Arke Holland B.V., Amsterdam
Beuk Touringcars, Noordwijk

Bloemenbureau Holland, Leiden
Bloemenveiling Aalsmeer, Aalsmeer
Duinrell B.V., Wassenaar
Gemeente Den Haag
Gemeente Hillegom
Gemeente Voorhout
Internationaal Bloembollen Centrum, Hillegom
Kamer van Koophandel, Leiden
Keukenhof, Lisse
Keukenhof Bestuur, Lisse
Madurodam, Den Haag
Ministerie van Buitenlandse Zaken, Den Haag
Ministerie van Economische Zaken, Den Haag

Ministerie van LNV, Den Haag
Nederlands Bureau voor Toerisme, Leidschendam
De Porceleynse Fles, Delft
Rijksmuseum, Amsterdam
Stichting Promotie Den Haag
Tulpenshow Frans Roozen, Vogelenzang
VVV Amsterdam

VVV Noordwijk Promotie
VVV Rotterdam

VVV Zuid-Kennemerland, Haarlem
Werkgroep Holland Imago, Den Haag
ZWN Openbaar Vervoer/Bloemencorso van de
Bollenstreek, Leiden

Dhr. R. Winkels
Mw. E. van den Nieuwendijk-
Moses
Dhr. R. van Duijn
Mw. R. Sluis-Nieuwkoop
Dhr. C.J. Schoenmakers
Dhr. G. van Grinsven
Dhr. J.L. Hermans
Mw. M.E.B. de Goey
Dhr. J. Eijking
Dhr. K. Broeksma
Dhr. H.N.T. Koster
Dhr. H. van Os
Mw. M. Willems
Dhr. F. H. van Kuilenburg
Mw. W.P.M. Romeyn
Dhr. J.M.H. Backx
Dhr. A. van Balen
Drs. P.H. van Gessel
Mw. M. Kalchani
Dhr. F.J. van der Avert
Dhr. W.P.M. de Jong
Dhr. L. Roozen
Dhr. B. Van den Broek
Dhr. K.M.W. Philippens
Dhr. J.L.V.E. Broekmeulen
Mw. M. van der Lingen
Dhr. J.J. de Mol
Dhr. P.G.J.W. Sips
Dhr. E.E. Weelinck

Dhr. A.J.C. Vermolen
Dhr. B. Leeuwenburgh

Bijlage 3 Vragenlijst "Toerisme"

- A. *Algemeen inleidende vragen*
 - Omschrijving functie informant en organisatie
- B. *Relatie bollentoeurisme met eigen bedrijf/instelling*
 - Heeft uw bedrijf te maken met het bollentoeurisme (Keukenhof /corso/bollenvelden), zo ja, op welke wijze?
 - Wat is de betekenis van het bollentoeurisme op uw bedrijf?
- C. *Relatie bollentoeurisme/Keukenhof met andere bedrijven/recreatieve voorzieningen*
 - Zijn er aanwijsbare combinaties van Keukenhof /corso/bollenvelden met andere bedrijven en of recreatieve voorzieningen?
 - Hoe werkt een en ander op elkaar in? Zijn de Keukenhof en de bollenvelden (en corso) stuwend voor of steunend op andere voorzieningen en waarom?
- D. *Belang Keukenhof en bollenvelden voor het imago van Nederland*
 - Hoe belangrijk zijn de bollen (tulp) als promotiemiddel voor Nederland en voor het imago van Nederland in het algemeen?
 - Hoe belangrijk is de Keukenhof, het corso en de bollenvelden voor dit imago?
 - Hebben veranderingen in de bollenstreek zelf (veranderingen in teelten, bebouwing etc.) effect op dit beeldmerk?
- E. *Relatie Keukenhof /corso met omliggende bollengebied*
 - Hoe sterk hangen Keukenhof, corso en bollenteelt met elkaar samen?
 - Hoe belangrijk is de bollenteelt in het gebied voor de Keukenhof /het bloemencorso?
- F. *Ontwikkelingen bollenstreek tot nu toe*
 - Hoe heeft de bollenstreek zich vanuit toeristisch recreatief oogpunt in de afgelopen jaren ontwikkeld?
 - Hoe heeft het landschap zich ontwikkeld in de afgelopen jaren?
- G. *Toekomstige ontwikkelingen bollenstreek*

Er worden twee alternatieven voorgelegd:

- 1) daarbij gaan we uit van een mate van verstedelijking zoals die toe nu toe heeft plaatsgevonden. Als we diezelfde ontwikkeling toepassen op de komende 20 jaar zal 15% van het bollenareaal afnemen;
- 2) stel dat de komende twintig jaar een veel groter bollenareaal (75%) zal verdwijnen door toenemende verstedelijking. Alleen het bollenareaal in de directe omgeving van de Keukenhof zou dan blijven bestaan.

Voor beide alternatieven gelden de volgende vragen:

- Wat zullen de effecten zijn op het gebied bij een dergelijke mate van verstedelijking?
- Wat zou het verminderen van de bollenteelt met 15%, c.q. het nagenoeg verdwijnen van de bollenteelt, betekenen voor:
 - Keukenhof en omgeving?
 - uw bedrijf?
 - het Tulpenbeeldmerk en het imago van Nederland?
- Zijn er compenserende maatregelen mogelijk om deze effecten (op Keukenhof, bedrijf of beeldmerk) te compenseren, b.v. via landschapsbouw?

Bijlage 4 Top-15 attracties

Top 15 attracties in Nederland

Attractie	Bezoekersaantal
Efteling, Kaatsheuvel	2.500.000
Rondvaarten, Amsterdam	2.000.000
Noorder Dierenpark, Emmen	1.700.000
Burgers Zoo (exclusief Safaripark), Arnhem	1.500.000
Attractiepark Duinrell, Wassenaar	1.200.000
Diergaarde Blijdorp, Rotterdam	1.148.467
Artis, Aquarium, Planetarium, Zoölogische Museum, Amsterdam	1.112.540
Rijksmuseum, Amsterdam	1.044.099
Drielandenpunt, Vaals	1.000.000
Shetland Ponypark, Slagharen	1.000.000
Diamantslijperijen DFA, Amsterdam	916.806
De Keukenhof, Lisse	906.000
Recreatiecentrum de Tongelreep, Eindhoven	873.000
Rijksmuseum Vincent van Gogh, Amsterdam	872.744
Openluchtmuseum De Zaanse Schans, Zaandam	850.000